

Міністерство освіти та науки України
Львівський національний університет природокористування
Факультет управління, економіки та права
Кафедра підприємництва та торгівлі

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА освітнього ступеня «Магістр»

на тему: «Інституційне забезпечення підприємницької діяльності
в сільському господарстві»

Виконав: студент II курсу групи Птб-61
спеціальності 076 – Підприємництво, торгівля
та біржова діяльність
(шифр і назва спеціальності)

Джула Володимир Степанович
(прізвище, ім'я, по батькові)

Керівник: д.е.н., професор Ігор ЯЦІВ
(ім'я та прізвище)

Рецензент: Ігор ВУЙЦИК
(ім'я та прізвище)

Дубляни 2024

УДК: 338.2:631.11

Кваліфікаційна робота: 95 с. текстової частини, 16 таблиць, 6 рисунків, 55 літературних джерел.

Джула В. С. Інституційне забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві. Кваліфікаційна робота. Кафедра підприємництва та торгівлі. Дубляни, ЛНУП, 2024.

У роботі висвітлено теоретичні аспекти інституційного забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві. З'ясовано суть підприємницької діяльності, розкрито зміст інституційного забезпечення цієї діяльності, напрями його забезпечення в сільському господарстві.

Проведено аналіз системи аграрного виробництва України, ефективності підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Здійснено оцінку інституційного середовища розвитку підприємницької діяльності суб'єктами аграрного виробництва.

Розроблено шляхи удосконалення інституційного забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві. Вони стосуються удосконалення внутрішньогосподарських відносин у сільськогосподарських підприємствах, розвитку інтегрованих структур за участю сільськогосподарських виробників. Охарактеризовано державне регулювання аграрного підприємництва в умовах воєнного стану.

АНОТАЦІЯ

Джула В. С. Інституційне забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню інституційного середовища функціонування сільськогосподарських товаровиробників та обґрунтування основних засад та інструментів розвитку підприємницької діяльності суб'єктів аграрного виробництва на основі удосконалення інституційного забезпечення цієї діяльності.

Розглянуто суть підприємницької діяльності. Встановлено особливості та форми її здійснення в сільському господарстві. Розкрито зміст інституційного забезпечення підприємницької діяльності. Розглянуті основні інструменти інституційного забезпечення діяльності суб'єктів підприємницької діяльності в сільському господарстві. Опрацьовано питання методики дослідження підприємницької діяльності сільськогосподарських виробників.

Охарактеризовано систему аграрного виробництва в Україні, встановлено тенденції її розвитку. Проаналізовано основні показники ефективності підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників у довоєнний період та під час воєнного стану. Досліджено інституційне середовище розвитку підприємницької діяльності в сільському господарстві.

Розглянуто питання удосконалення внутрішньогосподарських відносин у сільськогосподарських підприємствах як елемента інституційного забезпечення їх діяльності. Обґрунтовано роль інтегрованих структур як інститутів забезпечення підприємницької діяльності сільськогосподарських виробників. Встановлені особливості застосування інструментів державної підтримки сільськогосподарських виробників в умовах воєнного стану та завдання їх удосконалення з урахуванням потреб повоєнного періоду.

Ключові слова: інституційне забезпечення, формальні інституції, неформальні інституції, підприємницька діяльність, сільськогосподарські підприємства, аграрний бізнес.

ANNOTATION

Dzhula V. S. Institutional support of entrepreneurial activity in agriculture.

The qualification work is devoted to the study of the institutional environment of the functioning of agricultural producers and the justification of the main principles and tools for the development of entrepreneurial activity of agricultural production subjects based on the improvement of the institutional support of this activity.

The essence of entrepreneurial activity has been considered. The features and forms of its implementation in agriculture have been determined. The content of institutional support for entrepreneurial activity has been revealed. The main instruments of institutional support for the activities of business entities in agriculture have been considered. The issues of the methodology for studying the entrepreneurial activity of agricultural producers have been considered.

The system of agricultural production in Ukraine has been characterized, and trends in its development have been identified. The main indicators of entrepreneurial activity efficiency of agricultural producers in the pre-war period and during martial law have been analyzed. The institutional environment for the development of entrepreneurial activity in agriculture has been studied.

The issues of improvement of internal economic relations in agricultural enterprises as an element of institutional support of their activities have been considered. The role of integrated structures as institutions for ensuring the entrepreneurial activity of agricultural producers has been substantiated. The peculiarities of the use of instruments of state support for agricultural producers under martial law and the tasks of their improvement in view of the needs of the post-war period have been determined.

Key words: institutional support, formal institutions, informal institutions, entrepreneurial activity, agricultural enterprises, agrarian business.

ЗМІСТ

ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИРОБНИКІВ	11
1.1. Суть підприємницької діяльності, особливості та форми її здійснення в сільському господарстві	11
1.2. Зміст інституційного забезпечення підприємницької діяльності сільськогосподарських виробників	20
1.3. Методика дослідження підприємницької діяльності сільськогосподар- ських виробників	30
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИРОБНИКІВ	35
2.1. Аналіз системи аграрного виробництва України	35
2.2. Ефективність підприємницької діяльності сільськогосподарських то- варовиробників	46
2.3. Аналіз інституційного середовища розвитку підприємницької діяль- ності сільськогосподарських виробників	54
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	62
3.1. Удосконалення внутрішньогосподарських відносин у сільськогосподарських підприємствах	62
3.2. Розвиток інтегрованих структур за участю сільськогосподарських товаровиробників	72
3.3. Державне регулювання аграрного підприємництва в умовах воєнного стану	80
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	91

ВСТУП

Перспективи створення в Україні соціально орієнтованої економіки, здатної забезпечити продовольчу безпеку країни, наявність достатньої кількості робочих місць, позитивне сальдо зовнішньої торгівлі, тісно пов'язані з розвитком сільського господарства. Ця галузь є важливим джерелом нагромадження, забезпечує значну частку в національному доході країни. Сприятливі природно-кліматичні умови, наявність високородючих земель, потужний виробничий потенціал обумовлюють можливість досягнення високих показників виробництва сільськогосподарської продукції. Результати діяльності сільськогосподарських підприємств України за останні роки, зокрема зростання показників не тільки обсягів виробництва, а й урожайності основних сільськогосподарських культур, продуктивності тварин, свідчать про незаперечні успіхи цих підприємств у впровадженні інноваційних технологій виробництва сільськогосподарської продукції.

Однак результати діяльності будь-яких підприємств, у тому числі сільськогосподарських, визначаються не лише виробництвом ними продукції. Сільськогосподарські товаровиробники є суб'єктами аграрного бізнесу і їх конкурентоспроможність формується за результатами підприємницької діяльності.

Функціонування сільськогосподарських підприємств здійснюється в мінливому ринковому середовищі, є результатом складної системи економічних відносин, в які вступають ці підприємства, взаємодіючи з діловими партнерами, органами державної влади. У країні створена певна система регулювання процесів, що відбуваються в ринковому середовищі, у відносинах за участю суб'єктів аграрного бізнесу. Їх підприємницька діяльність регулюється численними нормами і правилами, сукупний вплив яких формує інституційне середовище функціонування суб'єктів аграрного бізнесу. Від ефективності інституційного забезпечення підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників безпосередньо залежать перспективи розвитку

системи аграрного виробництва, досягнення соціальних і економічних цілей, які ставляться при плануванні цього розвитку.

Необхідність формування дієвої системи інституційного забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві на різних організаційних рівнях визначає актуальність проблем, що розглядаються у кваліфікаційній роботі.

Метою кваліфікаційної роботи є обґрунтування основних засад та інструментів розвитку підприємницької діяльності сільськогосподарських виробників на основі удосконалення інституційного забезпечення цієї діяльності. Відповідно до поставленої мети в роботі були визначені такі основні завдання:

- з'ясувати суть підприємницької діяльності, особливості та форми її здійснення в сільському господарстві;
- розкрити зміст інституційного забезпечення підприємницької діяльності сільськогосподарських виробників;
- встановити ефективність підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників;
- охарактеризувати інституційне середовище розвитку підприємницької діяльності сільськогосподарських виробників;
- визначити заходи, направлені на удосконалення інституційного забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві, пов'язані з розвитком малого аграрного бізнесу, інтеграційних відносин за участю агровиробників, здійсненням державного регулювання аграрного виробництва в умовах воєнного стану.

Об'єктом дослідження є процес інституційного забезпечення підприємницької діяльності сільськогосподарських виробників.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних і методичних аспектів розвитку підприємницької діяльності в сільському господарстві на засадах удосконалення її інституційного забезпечення.

Теоретичною та методичною основою дослідження в рамках кваліфікаційної роботи є діалектичний метод пізнання, базові положення економічної теорії, які стосуються інституційного забезпечення підприємницької діяльності. Використані загальнонаукові методи і прийоми пізнання, а також спеціальні методи, що стосуються дослідження економічних процесів і явищ, у тому числі пов'язаних з підприємницькою діяльністю сільськогосподарських виробників.

Інформаційною основою написання кваліфікаційної роботи послужили законодавчі та нормативні акти України, які регулюють підприємницьку діяльність сільськогосподарських виробників, дані Державної служби статистики України, праці вчених з питань організації підприємницької діяльності в сільському господарстві.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані теоретико-методичні засади і рекомендації щодо удосконалення інституційного забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві відображають конкретні шляхи вирішення низки проблем суб'єктів аграрного бізнесу, розвитку системи аграрного виробництва загалом.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИРОБНИКІВ

1.1. Суть підприємницької діяльності, особливості та форми її здійснення в сільському господарстві

Підприємництво є обов'язковим атрибутом та визначальною характеристикою економічної моделі, яка сформувалася в Україні та в майже усіх країнах світу. Воно представляє собою багатопланове соціально-економічне явище, є сукупністю економічних, юридичних, соціальних, психологічних відносин, які визначають мотиви і принципи поведінки суб'єктів підприємницької діяльності. За твердженням професора П. Макаренка, економічний устрій, який не вирішив проблеми створення цивілізованих форм підприємництва, не має перспектив розвитку [21, с. 146].

Офіційне визначення підприємництва наведено в Господарському кодексі України. У цьому документі воно трактується як «самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку» [7, стаття. 42].

Наведемо низку поглядів учених щодо сутності підприємництва, які розкривають зміст цієї місткої і дуже важливої економічної категорії. Американський економіст Й. Шумпетер зазначив, що підприємництво є дією в умовах невизначеності, виявляється в діяльності, пов'язаній з нововведеннями. Учений підкреслює зв'язок підприємництва з інноваційністю [47, с. 13]. Таку ж думку висловили американські вчені Е. Долан та Д. Ліндсей, розглядаючи підприємництво як пошук нових можливостей впровадження нових способів виробництва, відкритість до нових перспектив. Підприємництво в їх розумінні є динамічним процесом, який руйнує бар'єри, встановлені існуючим рівнем знань і пропозицій факторів виробництва [21, с. 149].

На думку професора С. Азізова, саме наявність новаторства відрізняє поняття «підприємництво» від поняття «бізнес». У бізнесі, зазначив учений, новаторство не завжди потрібно. У результаті ж підприємницької діяльності руйнуються усталені принципи, впроваджуються новації в техніці, технологіях, організації виробництва. Завдяки цьому створюють нові товари, послуги, нові ринки, появляються гнучкі в ринковій діяльності структури, що відіграє визначальну роль у життєдіяльності економічної системи [1, с. 686-687].

Нагорна О. та Лукомська А. вважають, що підприємництво – це мистецтво ведення бізнесу, яке являє собою насамперед розумовий процес, реалізований у формі бізнес-планування. Вони стверджують, що в професійному сенсі підприємливість слід розглядати як уміння організувати власну справу та успішно виконувати функції, пов'язані з її веденням [23, с. 28].

Професор Ю. Губені виділяє такі обов'язкові і невід'ємні риси підприємництва, як ризиковість, систематичність, відношення до державної реєстрації [9, с. 19]. Ільчук М. та Іщенко Т. вважають, що підприємництвом не можна вважати діяльність, якщо виконавець не мав права на свободу цієї діяльності [28, с. 37]. Уніят Л. уточнює, що мета підприємництва зводиться, з одного боку, до одержання прибутку в результаті відповідної діяльності, а з іншого – до прагнення найефективніше використати фактори виробництва, розвивати творчі можливості особи, яка є підприємцем [47, с. 17]. Учені зазначають, що крім суто економічного результату, пов'язаного з одержанням прибутку, важливим є і соціальний результат [22, с. 33; 47, с. 17].

Кормишкін Ю. вважає підприємництво системою економічних відносин, які стосуються особливого виду діяльності, стратегічно зорієнтованої на успіх, із задоволення суспільних потреб шляхом здійснення новаторської функції особливим типом особистості [19, с. 53].

Ключовою фігурою підприємницької діяльності є особа підприємця. Його можна визначити як суб'єкта, який здійснює комерційну й пов'язану з нею організаційну та інноваційну діяльність [47, с. 14]. Учені відзначають, що діяльний підприємець повинен володіти низкою важливих характеристик.

Азізов С. до таких відносить неординарний тип мислення, прагнення самоутвердитися [1, с. 687]. Уніят Л. виділяє наступні якісні характеристики підприємця: воля і здібність, вміння долати опір соціальних сил, вплив на інших з допомогою результатів своєї діяльності [47, с. 14]. До інших важливих рис підприємця відносять готовність ризикувати, чутливість до змін, прагнення щось змінити у своєму житті, налаштованість на діяльне перетворення навколишнього світу [36, с. 93-94].

Макаренко П. вважає, що визначення сутності підприємця-товаровиробника як творчого організатора, новатора, людини, яка має потребу і професійні здібності вести бізнес, недостатнє. Якщо обмежитися лише цими рисами, підприємець ототожнюватиметься з менеджером. Підприємець, зазначає вчений, повинен бути справжнім господарем виробництва, а це можливо лише тоді, коли він є власником створеного продукту, вільно розпоряджається отриманим доходом [21, с. 157-158]. Це повторює твердження американського економіста Ф. Найта, який стверджував, що менеджер стає підприємцем, коли його дії стають самостійними і він готовий до особистої відповідальності [9, с. 18].

У контексті організації підприємницької діяльності слід вести мову про суб'єкта-підприємця. Таким можуть бути фізичні особи (індивіди) та юридичні особи, а також їх об'єднання. І юридична особа як суб'єкт господарювання, і фізична особа-підприємець підлягають державній реєстрації в порядку, що визначений законом [7].

На підприємництво як вид людської діяльності покладаються важливі функції. Розглядаючи їх, можна глибше зрозуміти суть підприємництва. На основі опрацювання праць [9, с. 22; 13; 47, с. 17] виділено такі основні функції підприємництва:

- економічна – спрямована на виробництво товарів і послуг для задоволення потреб їхніх споживачів;

- організаційна – проявляється у впровадженні нових форм і методів організації виробництва, поєднанні різних видів діяльності (зокрема виробництва, збуту), в контролі за цією діяльністю;

- новаторська або творча – полягає у сприянні продукуванню нових ідей, створенні нових товарів і послуг, здійсненні дослідно-конструкторських розробок для використання їх результатів у діяльності суб'єктів підприємництва;

- господарська або ресурсна – спрямована на найбільш ефективне використання з урахуванням досягнень науки і техніки всіх видів ресурсів (земельних, зокрема в сільському господарстві, матеріальних, трудових, фінансових та ін.);

- соціальна – виховання активних, здатних до самостійної господарської діяльності людей, виробництво саме тих видів товарів і послуг, які необхідні суспільству, створення робочих місць;

- особистісна – задоволення власних потреб підприємця, який отримує задоволення від своєї діяльності.

Чинним законодавством визначено, що в Україні підприємництво здійснюється в будь-яких організаційних формах, які передбачені законом. Підприємець має право вибору цих форм [7]. Основними організаційними формами здійснення підприємництва є підприємство та індивідуальна підприємницька діяльність [9, с. 27].

Підприємство – це самостійний суб'єкт господарювання, що створений для задоволення суспільних і особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, товарної, іншої господарської діяльності в порядку, визначеному законодавством України [7]. Існує розгорнута класифікація підприємств – за формами власності, способами утворення (зокрема за кількістю і статусом засновників), організаційною структурою, розмірами та ін. Індивідуальне підприємництво здійснюють фізичні особи, зареєстровані в установленому порядку як фізичні особи-підприємці.

Для означення форм підприємницької діяльності вживають термін – підприємницька структура. Йдеться про самостійний суб'єкт господарювання, створений фізичною або юридичною особою для задоволення певних потреб власника на основі ведення професійної діяльності. Інструментом задоволення цих потреб є отриманий підприємницькою структурою прибуток і/або позитивний соціальний ефект [5, с. 180].

Зважаючи на велику кількість видів підприємницької діяльності, доцільно розглядати їх, застосовуючи класифікацію цих видів за певними ознаками (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Класифікація видів підприємницької діяльності*

Ознака класифікації	Види підприємництва
За сферою діяльності	Виробниче, комерційне, фінансове, страхове та ін.
За галузями і видами діяльності	У галузях та видах згідно з чинною в Україні Класифікацією видів економічної діяльності
За спеціалізацією	Спеціалізоване, багатопрофільне
За організаційно-правовим статусом	Без створення юридичної особи; зі створенням юридичної особи; за договорами про партнерство
За власністю	Приватне, державне, колективне, комунальне, змішане
За кількістю власників	Індивідуальне приватне, колективне, сімейне, партнерське, змішане
За масштабами виробництва і чисельністю працівників	Велике, середнє, мале підприємництво з виділенням серед останнього мікропідприємництва
За територіальним охопленням	Локальне, регіональне, національне, міжнародне, зокрема транснаціональне
За рівнем дотримання норм законодавства	Легальне, нелегальне, «сіре»

*Сформовано за джерелом [9, с. 27].

Серед видів підприємництва, що найпоширеніші безпосередньо в сільському господарстві, виділяється виробниче. Виробництво – це процес діяль-

ності, спрямований на виробництво сировини та матеріалів, які є результатом обробки (переробки) сировини, для того, щоб довести отриману в результаті виробництва продукцію до споживачів у вигляді товарів. У сільському господарстві до виробничої діяльності, на основі якої формується виробниче підприємство, належить вирощування сільськогосподарських культур, виробництво продукції тваринництва, які потребують подальшої переробки на продукти харчування або інші промислові товари [1, с. 689]. До виробничої діяльності відноситься й надання послуг, зокрема в сільському господарстві – послуг, пов'язаних з виробництвом продукції рослинництва і тваринництва.

Основним завданням комерційного підприємства є здійснення операцій з купівлі-продажу або перепродажу товарів та послуг [36, с. 96]. Цей вид підприємства є важливим елементом господарської діяльності суб'єктів аграрного бізнесу, адже для отримання доходу їм потрібно продати вироблену продукцію, а для забезпечення процесу виробництва – придбати необхідні матеріальні ресурси та послуги.

В Україні підприємницька діяльність здійснюється в багатьох галузях і сферах економіки. До числа сільськогосподарських підприємств Державна служба статистики України відносить суб'єктів господарювання, які мають статус юридичної особи або відокремленого підрозділу юридичної особи, що здійснює виробничу діяльність у галузі сільського господарства. До складу підприємств включені й фермерські господарства [42, с. 156]. За видами економічної діяльності Держстат України виділяє в окрему групу підприємства сільського, лісового і рибного господарства, а в їх сукупності – велику кількість дрібніших за видами діяльності груп.

Підприємства, у тому числі сільськогосподарські, можуть спеціалізуватися на одному певному виді продукції чи бути багатопрофільними, коли в їхній діяльності важливе місце займає виробництво одночасно кількох видів продукції чи надання послуг. Для визначення профілю діяльності сільськогосподарського підприємства виділяють основну галузь, іноді дві, орієнтую-

чись при цьому на частку надходжень від реалізації продукції відповідних галузей у загальних доходах підприємства.

За формою власності найпоширенішим видом сільськогосподарських підприємств є приватні. До них відносять власне приватні підприємства, засновником і власником яких є одна особа, а також господарські товариства – переважно у формі товариств з обмеженою відповідальністю, акціонерних товариств (публічних і приватних), що засновані групою фізичних та юридичних осіб. Сільськогосподарські кооперативи відносять до підприємств колективної власності, а за кількістю засновників – до корпоративних. В Україні функціонує відносно невелика кількість державних сільськогосподарських підприємств, на яких переважно покладають важливі функції обслуговування наукових установ, інших державних організацій.

У сільському господарстві функціонують різні за розмірами суб'єкти господарювання. До них застосовується класифікація за розмірами, визначена Господарським кодексом України. Зокрема, суб'єктами мікропідприємництва в сільському господарстві є юридичні особи та зареєстровані в установленому порядку фізичні особи-підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб, а річний дохід – не перевищує суму, еквівалентну 2 млн євро. До суб'єктів малого підприємництва відносять юридичних та фізичних осіб, у яких середня кількість працівників за звітний період не перевищує 50 осіб, а річний дохід – не перевищує 10 млн євро. Суб'єктами великого підприємництва в сільському господарстві є юридичні особи, у яких середня кількість працівників перевищує 250 осіб, а дохід – перевищує 50 млн євро. Усі інші суб'єкти господарювання відносяться до середнього підприємництва [7].

Суб'єкти малого підприємництва переважно здійснюють свою діяльність на локальному (місцевому) рівні, який обмежується розмірами територіальної громади чи адміністративного району. Зі збільшенням розмірів підприємств розширюється географія їх підприємницької діяльності. В Україні є низка великих аграрних компаній (так званих агрохолдингів), які мають під-

приємства в різних областях України. Часто такі підприємства виходять з продукцією на зовнішні ринки, тому їх діяльність носить міжнародний характер. Окремі такі підприємства створені за участю іноземного капіталу, який має представництва в різних країнах світу, тобто, їхня діяльність має транснаціональний характер.

Будь-яка підприємницька діяльність повинна здійснюватися в межах чинного законодавства, яке формує відповідне інституційне поле. Якщо суб'єкт підприємницької діяльності функціонує в повній відповідності до існуючих законодавчих норм, від підпадає під визначення легального підприємства. Та зустрічаються випадки підприємницької діяльності, яка здійснюється з грубим порушенням відповідних норм (нелегальне підприємництво) або використовує в своїх інтересах недосконалість законодавчої бази (так зване «сіре» підприємництво) [9, с. 27].

Кормишкін Ю. розглядає сутність підприємництва в сільському господарстві (аграрного підприємництва). Він пропонує розуміти його як сукупність усіх операцій з виробництва сільськогосподарських товарів, надання послуг у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, її зберігання, переробки, постачання у відповідній галузі, дослідження ринку, реалізації [19, с. 53]. Учений вважає аграрне підприємництво важливим чинником, що визначає економічну, політичну та соціальну стабільність в країні, сприяє відродженню села.

Дослідники відзначають, що аграрне підприємництво характеризується низкою особливостей. Серед таких варто виділити наступні:

1. Особлива роль землі як чинника виробництва. Земля є обмеженим за обсягом ресурсом, а це певною мірою обмежує розвиток підприємництва в багатьох галузях сільськогосподарського виробництва, насамперед рослинницьких.

2. Економічний процес виробництва тісно переплітається з природним. Нестабільність окремих природних чинників, зокрема погодних умов, підвищує ризики аграрного підприємництва.

3. Сезонний характер більшості видів сільськогосподарського виробництва обумовлює коливання підприємницької активності упродовж року як у багатьох аграрних підприємствах, так і в суміжних галузях економіки.

4. Сільськогосподарські товаровиробники, що є суб'єктами підприємництва, характеризуються дуже великою варіацією розмірів. Один і той же вид продукції з ідентичними характеристиками можуть виробляти як фізичні особи-підприємці, так і аграрні компанії, де задіяні сотні працівників, що обробляють десятки тисяч гектарів угідь. Крім того, певною мірою функцію підприємництва здійснюють і особисті селянські господарства, які офіційно не є суб'єктами підприємницької діяльності, але реалізують частину виробленої продукції з метою отримання доходу.

5. Суб'єкти аграрного підприємництва виходять на ринки в основному з традиційними товарами та послугами. У галузі виробляється незначна частка інноваційної продукції. Характер інноваційності стосується в основному застосовуваних технологій, організації виробництва, маркетингових рішень.

6. Винятково важлива соціальна роль аграрного підприємництва, від функціонування якого залежить продовольча безпека держави, змушує звертати особливу увагу на якість агропродовольчої продукції, її цінову доступність для населення.

7. Попит на основні види сільськогосподарської продукції є нееластичним. Багато видів цієї продукції складно зберігати. З іншого боку, значна частина сільськогосподарської продукції, що виробляється в Україні, реалізується на зовнішньому ринку, що є важливим чинником формування ринкової кон'юнктури.

Отже, сутність підприємництва в сільському господарстві слід розглядати в контексті багатоукладності як визначальної характеристики системи аграрного виробництва України. Стратегічні напрями його розвитку повинні визначатися з урахуванням змін інституційного середовища, економічних, правових, соціальних, культурних, економічних та інших аспектів функціонування суб'єктів аграрного підприємництва.

1.2. Зміст інституційного забезпечення підприємницької діяльності сільськогосподарських виробників

Ефективність економіки загалом та окремих її складових, у тому числі системи аграрного виробництва, суб'єктами якої є сільськогосподарські товаровиробники, залежить від середовища, в якому ці суб'єкти перебувають. Залежність визначається впливом на суб'єктів господарювання елементів середовища. У результаті впливу формуються умови функціонування цих суб'єктів, одні з яких можуть позитивно впливати на їх підприємницьку діяльність, а інші – справляти деструктивний вплив.

Розглядаючи ці умови, особливу увагу звертають на інституційне середовище. Його в економічній науці розглядають як сукупність основоположних політичних, соціальних, юридичних та економічних правил [16, с. 6]. Ці правила визначають рамки поведінки суб'єктів підприємницької діяльності, осіб і структур, з якими вони взаємодіють. Сукупність відповідних правил утворює інституційне забезпечення виробництва, обміну, розподілу та споживання, які відбуваються в економіці загалом та в окремих її галузях.

Переважно вчені-економісти розглядають інституційне середовище як сукупність інститутів, які справляють вплив на економічних агентів. Тому для з'ясування сутності інституційного середовища та механізмів його впливу на суб'єктів підприємницької діяльності потрібно розглянути зміст таких наукових категорій, як «інститут» та «інституція».

При з'ясуванні сутності категорії «інституція» хрестоматійними вважаються погляди американського економіста, нобелівського лауреата Д. Норта, викладені ним у праці «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки». Він вважає інституції правилами гри в суспільстві або, іншими словами, придуманими людьми обмеженнями, які спрямовують людську взаємодію в певне річище, і, як наслідок, структурують стимули в процесі людського обміну [25, с. 11]. Ці обмеження організовують взаємовідносини між людьми. Вони знижують невизначеність, служать дороговказом для людської

взаємодії. Учений відносить до інституцій будь-які види обмежень, виділяючи серед таких офіційні й неофіційні [25, с. 12].

Інші вчені, загалом поділяючи погляди Д. Норта, визначають інституції як установлений порядок, домовленості, закони, соціальні норми, правила (сукупність правил) тощо [16, с. 302-303]. Підводячи підсумок, наведемо наступне визначення: інституції – це правила поведінки, установки, стійкі суспільні обмеження, які визначають відносини між людьми, економічними суб'єктами [55, с. 134]. Тому інституційне середовище в системі аграрного бізнесу – це упорядкований набір інституцій, які визначають рамкові умови функціонування і розвитку суб'єктів аграрного підприємництва.

Термін «інститут» має кілька різних смислових визначень. У контексті інституційного середовища його можна трактувати як організаційне оформлення інституцій, структурування відповідного середовища у формі моделей, організацій [55, с. 134]. Зокрема, Шпикуляк О. визначає інститут як організаційно оформлену систему правил і норм, які консолідовано у формі організації (підприємства, інфраструктура, державні органи), функції-правила (ринок, ціноутворення, конкуренція, праця, власність) [50, с. 133].

Прикладами інститутів як організаційного оформлення відносин між суб'єктами аграрного бізнесу є система аграрного виробництва, підприємництво. У свою чергу серед інститутів, які стосуються окремих аспектів економічних відносин за участю сільськогосподарських виробників, доцільно виділити:

- інститут власності, що охоплює відносини, які виникають між агентами в процесі обміну; базовою складовою його в системі аграрного виробництва є інститут приватної власності;

- інститут організації виробництва як контрактної і спільної діяльності людей, складовими якого є інститути підприємства, сільськогосподарської кооперації, агрохолдингів, фермерського господарства, особистого селянського господарства тощо;

- інститут ресурсного забезпечення, серед складових якого доцільно виділити інститути кредитування, оренди земельних паїв, лізингу, трудових відносин, інфраструктури, селекційно-племінної справи та ін.;

- інститут ринку, в рамках його можна виділити інститут агропродовольчого ринку, інститути окремих видів продукції, зовнішньоекономічних відносин, конкуренції, ціноутворення;

- інститут управління підприємством, до якого входить низка інститутів, що визначають відносин на внутрішньогосподарському рівні;

- інститут державного регулювання, який стосовно сільського господарства визначає зміст та інструменти аграрної політики, що реалізовується в країні; серед складових цієї політики можна виділити оподаткування, субсидування, ліцензування окремих видів діяльності та ін.;

- інститут культури, в рамках якого можна виділити інститути традицій, звичаїв, ідеологічних настанов.

Інституційне забезпечення включає велику кількість регламентуючих норм і правил. Для з'ясування їх змісту і ролі ці регуляторні важелі можна класифікувати (рис. 1.1). Зокрема, їх поділяють на зовнішні та внутрішні, формальні й неформальні.

До зовнішніх інституцій, що регулюють відносини аграрного підприємства, відносять норми і правила, сформовані поза суб'єктом підприємницької діяльності. Вони визначають відносини в рамках макроекономічних систем, окремими елементами яких є ці суб'єкти. Внутрішні інституції регулюють діяльність тих суб'єктів підприємницької діяльності, на рівні яких вони прийняті.

До формальних інституцій відносять норми, правила, приписи, закріплені в певних офіційно прийнятих документах. Вони визначають механізм вирішення конкретних проблем. Для забезпечення їх дієвості повинні бути передбачені санкції за порушення відповідних норм і правил. Неформальні ж інституції відображають добровільно прийняті підприємцями та суб'єктами, з якими вони контактують, норми поведінки. Вони документально не оформ-

лені, а сформовані під впливом традицій, умовностей, звичаїв, які прийняті у відповідному економічному середовищі чи регіоні.

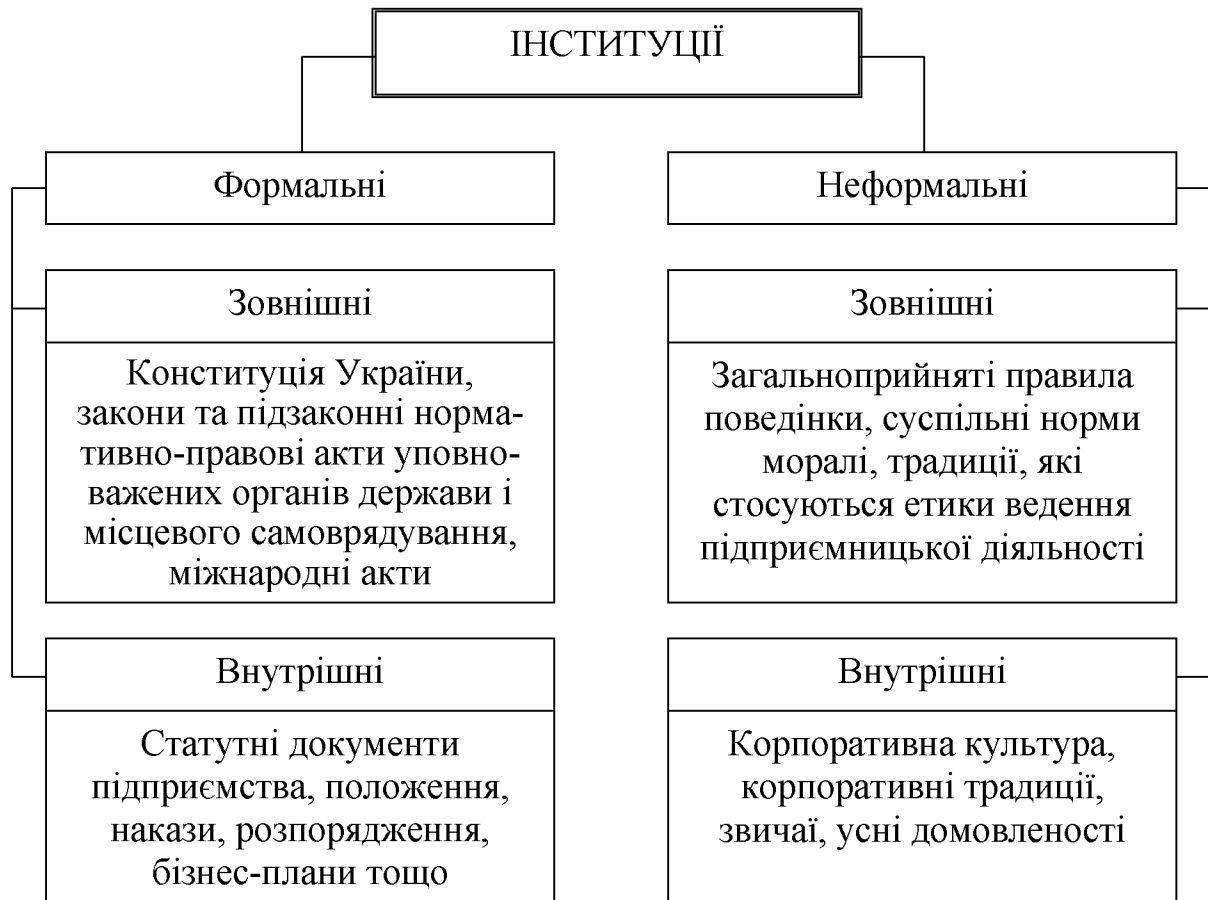

Рис. 1.1. Система інструментів інституційного забезпечення діяльності суб'єктів підприємницької діяльності в сільському господарстві*

* Сформовано за джерелом [55, с. 136]

Зовнішніми формальними інституціями, що регулюють підприємницьку діяльність у сільському господарстві, є Конституція України, Закони України, Постанови Кабінету Міністрів України, документи центральних та регіональних органів державної виконавчої влади, рішення, прийняті органами місцевого самоврядування, міжнародні норми й регуляторні документи. Багато з цих нормативно-правових актів стосуються підприємницької діяльності в різних галузях економіки. Інші ж стосуються суто сільськогосподарського виробництва, діяльності окремих категорій агровиробників, визначають конкретні характеристики окремих видів сільськогосподарської продукції, призначеної для реалізації тощо.

Важливим внутрішнім регуляторним документом є статут підприємства, який серед іншого повинен визначати мету й завдання його діяльності, організаційну структуру, відносини управління тощо. Різні аспекти діяльності підприємства регламентують внутрішні положення, накази керівника, контракти, затверджені в рамках інвестиційних проєктів бізнес-плани тощо. До суб'єктів підприємницької діяльності в сільському господарстві відносять сімейні фермерські господарства у формі фізичної особи-підприємця. Внутрішньою формальною інституцією стосовно цих господарств можна вважати декларацію про створення сімейного фермерського господарства, якщо в нього буде один засновник, або договір про створення такого господарства, якщо засновників є кілька.

Неформальні інституції стосуються етики ведення бізнесу і принципів поведінки суб'єктів підприємництва в окремих економічних ситуаціях. Базові елементи неформальних інституцій, які визначають етику ведення бізнесу, не прив'язані до окремих галузей економіки. Вони органічно доповнюють формальні інституції. Формалізовані норми і правила будуть ефективними, якщо опиратимуться на внутрішні переконання суб'єктів підприємницької діяльності у важливості їх неухильного дотримання [55, с. 140].

До неформальних інституцій можна віднести й принципи поведінки підприємців за тої чи іншої ринкової ситуації. Наприклад, при високому рівні пропозиції продукції рослинництва у разі високих урожаїв ціни на неї знижуються. Це не прописано якимись нормативними документами, а визначається логікою поведінки бізнесу в ситуації, коли пропозиція перевищує попит. Інститутом, у якому втілений відповідний регуляторний механізм, є ринкове саморегулювання. Воно діє поряд з державним регулюванням, інструментом якого є формальні інституції.

Певним недоліком зовнішніх формальних інституцій є можливі труднощі з адаптацією цих інституцій до конкретної потреби окремого суб'єкта господарювання, і тоді для вирішення проблеми потрібно втручання третьої сторони. Норт Д. зауважив, що однакові офіційні правила в різних суспіль-

ствах дають різні результати [25, с. 51]. Останнє в ще більшій мірі може стосуватися неформальних інституцій. До їх недоліків відносять неоднозначність трактування певних правил, можливість невинуватеної дискримінації суб'єктів підприємницької діяльності за якимись ознаками [16, с. 17].

Під інституційним забезпеченням підприємницької діяльності в сільському господарстві слід розуміти систему норм і правил, які регулюють відносини за участю сільськогосподарських товаровиробників як суб'єктів підприємництва, та інститути як організаційні структури, які забезпечують реалізацію цих відносин. Учасниками цих відносин окрім сільськогосподарських виробників є споживачі їхньої продукції, суб'єкти інших галузей і сфер економіки, органи державної влади. Схема інституційного забезпечення підприємництва в сільському господарстві наведена на рис. 1.2.

Важливою в цій схемі є ідентифікація основних напрямів інституційного забезпечення підприємництва в сільському господарстві України. Їх доцільно розділити на три складові частини – економічні, соціальні та екологічні.

Економічні напрями стосуються отриманого в результаті підприємницької діяльності на різних організаційних рівнях економічного ефекту. Ефект для сільськогосподарських товаровиробників проявлятиметься у збільшенні доходів завдяки зростанню обсягів виробництва та реалізації їхньої продукції, підвищенню їхньої рентабельності завдяки удосконаленню технологій виробництва сільськогосподарської продукції, що підвищить його технологічну ефективність. Розвиток аграрного підприємництва дасть змогу повніше використовувати ресурси (земельні, людські, інвестиційні) територіальних громад і регіонів, що збільшить надходження в їхні бюджети. Важливим завданням є формування рівноваги на агропродовольчих ринках, що важливо для їх стабільного функціонування в інтересах суспільства. Суттєве значення має надходження в країну валюти від експорту агропродовольчої продукції.

Як зазначали, вчені підкреслюють важливість досягнення при розвитку підприємництва і соціальних ефектів. Для підприємства важливо сформувати

Рис. 1.2. Інституційне забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві.

дієву систему матеріального стимулювання, ядром якої є система оплати праці. Ефект у вигляді підвищення продуктивності праці, якості продукції завдяки добросовісному ставленню працівників до своїх обов'язків, дасть змогу підвищити конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств, їхньої продукції. Та особливо значимими є соціальні ефекти розвитку аграрного підприємництва, отримувані на рівні регіону, країни. На рівні країни потрібно виділити завдання забезпечення продовольчої безпеки. Рух продовольства завдяки підприємницьким структурам дасть змогу досягти цього в усіх регіонах. До важливих соціальних цілей розвитку підприємництва слід віднести створення на локальному рівні робочих місць у сільському господарстві та в суміжних галузях, що необхідно для підвищення якості життя сільських жителів, забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій.

Сільськогосподарське виробництво справляє помітний вплив на навколишнє природне середовище. Тому цілком обґрунтованим є виділення екологічних аспектів розвитку аграрного підприємництва. Застосування різноманітних регуляторних актів та неформальних інституцій повинно запобігти негативному впливу відповідної діяльності на довкілля, зокрема погіршенню якісних характеристик сільськогосподарських угідь. У рамках екологічних аспектів розвитку аграрного підприємництва доцільно розглядати розвиток альтернативної енергетики з використанням відходів та побічної продукції сільськогосподарського виробництва, продукції так званих енергетичних культур, а також розвиток органічного сільськогосподарського виробництва.

Зазначені напрями інституційного забезпечення можуть бути деталізовані на велику кількість похідних, пов'язаних з досягненням вузких цілей та застосуванням спеціалізованих інструментів інституційного впливу. Аналогічно можна деталізувати перелік інститутів, що забезпечують функціонування підприємницьких структур в сільському господарстві, що частково вже було зроблено вище, а також інституцій з урахуванням напрямку їх дії.

У організаційному механізмі інституційного забезпечення підприємництва, в тому числі аграрного, інститути та інституції перебувають у діалектичній взаємозалежності. Первинним є функціонування уже створених інститутів, а процес формування нових і удосконалення чинних інституцій є неперервним, зважаючи на поточні та перспективні потреби розвитку підприємництва, системи аграрного виробництва загалом. Також застосовувані інституції можна поділити на інструменти прямого й опосередкованого державного регулювання, ринкового саморегулювання, внутрішньогосподарського управління [22, с. 33].

Розглядаючи інституційне забезпечення підприємницької діяльності, не можна оминати увагою основні принципи такої діяльності, зазначені в Господарському кодексі України (стаття 44). Вони поширюються й на галузь сільського господарства та передбачають:

1. Вільний вибір підприємцем видів підприємницької діяльності. Кожен суб'єкт, який має відповідні ресурси та бажання, може здійснити інвестицію в аграрний бізнес, створити сільськогосподарське підприємство чи зареєструватися як фізична особа-підприємець. Держава декларує зацікавленість у створенні малих сільськогосподарських підприємств (фермерських господарств).

2. Самостійне формування підприємцем програми діяльності, що не суперечить чинному законодавству, вибір ділових партнерів, залучення ресурсів, встановлення цін на свою продукцію. Сільськогосподарське підприємство може виробляти кілька видів продукції чи бути вузькоспеціалізованим. Певні обмеження можуть бути викликані нормами екологічного природокористування. На конкретні дії підприємців впливає ринкова кон'юнктура, на основі якої підприємець приймає рішення про структуру виробництва. Порушення цього принципу можуть підпадати під визначення недобросовісної конкуренції.

3. Вільний найм суб'єктом підприємницької діяльності працівників. Він є правом підприємця, водночас накладає на нього низку зобов'язань що-

до оформлення трудових відносин, рівня оплати праці та інших форм соціального захисту, умов праці. Особливістю аграрного виробництва є сезонний характер праці, що обумовлює відносно високу плинність кадрів у сільськогосподарських підприємствах.

4. Комерційний розрахунок та власний комерційний ризик. Здійснюючи підприємницьку діяльність, суб'єкт господарювання має право розраховувати на певний ефект у вигляді доходу, прибутку, прагне їх максимізувати. Певні дискусійні ситуації, зважаючи на соціальну важливість виробництва сільськогосподарської продукції, можуть вирішуватися за допомогою неформальних інституцій. З іншого боку, кожен підприємець може зазнати збитків, що відображає наявність комерційних ризиків, у тому числі в сільському господарстві.

5. Вільне розпорядження отриманим прибутком. Це, зокрема, стосується реінвестування в розширення сільськогосподарського виробництва, його інтенсифікацію.

6. Самостійне здійснення зовнішньоекономічної діяльності, використання передбаченої законодавством частини валютної виручки на свій розсуд. Це положення принципове для багатьох суб'єктів аграрного бізнесу, зважаючи на великі обсяги експорту українськими підприємствами сільськогосподарської продукції. Однак технічні труднощі організації експорту ускладнюють його для малих сільгоспвиробників.

Слід також зазначити, що держава гарантує недоторканість майна, забезпечує майновий захист прав підприємця [7, стаття 47]. Зважаючи на високу економічну привабливість аграрного бізнесу, масштаби якого для окремих підприємців обмежуються можливостями використання земель сільськогосподарського призначення, чимало аграріїв, особливо малих, зазнають рейдерських атак. Вирішення цієї проблеми є одним із важливих напрямів удосконалення інституційного забезпечення аграрного бізнесу.

1.3. Методика дослідження підприємницької діяльності сільськогосподарських виробників

Залежно від змісту та характеристик досліджуваного об'єкта, предмета, мети та конкретних завдань, визначених дослідником, використовують певну методику, представлену сукупністю методів. Методичні підходи до дослідження підприємницької діяльності, інституційного його забезпечення висвітлені в багатьох літературних джерелах. Під методом у найзагальнішому значенні цього терміну розуміють певний спосіб, прийом, шлях вирішення якоїсь проблеми, практичного освоєння дійсності. Стосовно дослідження підприємницької діяльності суб'єктів господарювання це інструмент, за допомогою якого вивчають і пізнають явища та процеси, які стосуються цієї діяльності [54, с. 27]. Методи дослідження мають об'єктивний характер, при їх формуванні визначальними є закономірні зв'язки, відношення предметів.

Зазвичай виділяють дві основні групи методів, які дослідники використовують при економічних дослідженнях. До першої (загальні методи, що використовуються у різноманітних дослідженнях незалежно від галузі науки та об'єкта пізнання) належать логічний метод, термінологічний, абстрагування, аналіз, синтез, індукція, дедукція, класифікації та деякі інші. До другої групи належать спеціальні (конкретнонаукові) методи, які використовуються в конкретній сфері, у нашому випадку – при дослідженні економічних процесів і явищ. Серед них у рамках нашого дослідження можна виділити метод системи показників, порівняння, статистичні методи, табличний, графічний, SWOT-аналіз.

Окрім зазначених методів дослідження слід виділити загальний метод наукового пізнання – діалектичний. Його застосування дає змогу простежити дію економічних законів, пояснювати на основі цього закономірності та тенденції розвитку, існуючі суперечності, розробляти способи їх усунення. Використання діалектичного методу передбачає сприйняття речей як взаємодіючої системи, всередині і зовні якої є зв'язок усього з усім [20, с. 47].

Зокрема, підприємництво в сільському господарстві України розглядали як елемент підприємницької діяльності на рівні національної економіки, стан та процеси в якій визначають тенденції розвитку системи аграрного виробництва. Крім того, національна економіка є елементом світової економіки, значна частина виробленої в нашій країні сільськогосподарської продукції в сировинному чи переробленому вигляді продається на зовнішніх ринках. Також не можна розглядати інституційне забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві відірвано від інституційного забезпечення підприємницької діяльності в країні загалом. Значною мірою процеси в сільському господарстві регламентуються загальними регуляторними нормами, які діють в Україні. Чимало інститутів (наприклад, власності, кредитування, конкуренції) мають всезагальний характер.

Застосування логічного методу передбачає дослідження економічного процесу в певній логічній послідовності, переходячи від простого до складного [54, с. 29]. Спочатку визначили мету дослідження, конкретизувавши її в поставлених завданнях. Опрацювавши теоретичні аспекти підприємницької діяльності та інституційного забезпечення загалом, розкрили їх особливості стосовно сільського господарства. Після проведеного аналізу підприємницької діяльності в сільському господарстві за низкою показників перейшли до визначення напрямів удосконалення її інституційного забезпечення.

Аналіз як метод дослідження передбачає розчленування (деталізацію) об'єкта дослідження на складові елементи, після чого кожному з виділених частин досліджують окремо [54, с. 28]. Вивчаючи інституційне забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві, розглядали окремо процеси, пов'язані з підприємницькою діяльністю агровиробників, та стан інституційного середовища їх функціонування. У рамках підприємницької діяльності розглядали виробництво та реалізацію продукції, результати діяльності малих сільськогосподарських товаровиробників. В інституційному забезпеченні розглядали стан окремих інститутів, а також інституції, які використовуються для регулювання їх діяльності.

З методом аналізу пов'язаний структурно-функціональний метод. Його суть полягає в розчленуванні складного об'єкта на складові (у цьому й проявляється метод аналізу), а потім – у з'ясуванні зв'язків між окремими складовими, ролі виділених елементів у функціонуванні об'єкта як цілого, причому враховується, що цей об'єкт є елементом системи вищого порядку.

Важливу роль при виконанні кваліфікаційної роботи відіграв індуктивний метод. Його використання дало змогу зробити загальний висновок щодо ефективності підприємницької діяльності в сільському господарстві, стану інституційного її забезпечення підприємницької діяльності, виходячи зі знань про одиничне та часткове досліджуваного об'єкта.

Термінологічний підхід використовується насамперед при опрацюванні теоретичних аспектів проблеми, що досліджується. Він дає змогу з'ясувати суть окремих дефініцій, для чого часто опрацьовуються їх трактування різними авторами. Визначено основні терміни кваліфікаційної роботи, до яких належать – підприємницька діяльність, інститути та інституції, інституційне забезпечення.

Важливі методичні питання вирішуються за допомогою класифікації як поділу елементів явища, що вивчається, на складові за принциповими, об'єктивними ознаками. Зокрема, в теоретичній частині дослідження наведено класифікацію видів підприємницької діяльності, інституцій. Класифікація дає змогу перейти до застосування методу дослідження аналізу, де розглядаються окремі прояви явища, виділені в процесі його класифікації.

При проведенні будь-якого дослідження повинен дотримуватися принцип об'єктивності. Він орієнтує дослідника на вивчення об'єктивних закономірностей у рамках економічних процесів. Для того, щоб висновки за результатами дослідження були об'єктивними, потрібно опрацювати достатньо великий обсяг інформації, отриманий з надійних джерел.

При виконанні кваліфікаційної роботи використовували дані, опубліковані Державною службою статистики України. Із введенням воєнного стану має місце певна затримка з публікацією таких даних на офіційному сайті цієї

служби. При вивченні процесів у сільському господарстві України окремо розглядали тенденції, що сформувалися в довоєнний період, та ситуацію, яка склалася у 2022 році.

Формування переліку показників відноситься до конкретно-наукових методів дослідження. Результати інституційного забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві розглядали через показники діяльності суб'єктів галузі. Виходили з того, що формування підприємств різних організаційних форм, розмірів і спеціалізації є виразником ефекту інституційних трансформацій [51, с. 79]. У розрізі окремих функцій підприємництва, виділених у п. 1.1, опрацьовані наступні показники:

- стосовно економічної функції – обсяги виробництва та реалізації продукції сільського господарства та окремих її видів;

- стосовно організаційної функції – кількість суб'єктів підприємництва в сільському господарстві, їх розподіл за розмірами, окремими категоріями суб'єктів господарювання;

- стосовно господарської функції – обсяги використання окремих видів ресурсів для виробництва сільськогосподарської продукції, показники ефективності її виробництва;

- стосовно соціальної функції – чисельність зайнятих у сільському господарстві працівників, рівень їхньої оплати праці.

Результати новаторської функції аграрного підприємництва можуть бути відображені показниками технологічної ефективності виробництва, що розглядаються як результат впровадження технологічних інновацій. Особистісна функція може бути відображена показниками рентабельності діяльності суб'єктів аграрного підприємництва, в яких можна побачити рівень задоволення потреб власників аграрного бізнесу.

Для опрацьовання інформації, переданої системою показників, використані статистичні методи дослідження. З їх допомогою оцінюють вплив чинників, які формують динаміку і варіацію явища, розкривається перехід кількісних змін у якісні [20, с. 48]. Статистичні методи були задіяні для встанов-

лення тенденцій розвитку підприємницької діяльності в сільському господарстві, її характеру, рівня використання ресурсів тощо. Табличний та графічний методи застосовані для презентації даних, відображення їх у зручній для сприйняття формі. Використання табличного методу доповнюється текстовим аналітичним висновком стосовно матеріалів, наведених у таблиці.

Порівняльний метод є найбільш поширеним в економічних дослідженнях. Він передбачає зіставлення показників двох чи більше об'єктів або їх частин, що мають схожі характеристики. Порівняння проводять в межах однорідних економічних структур на підставі конкретних фактів. Логічною підставою методу порівняння є аналогія – встановлення подібності об'єктів на основі співпадіння їхніх ознак. Використання методу порівняння дає змогу з'ясувати ідентичне і специфічне в економічних об'єктах та їх елементах за співставимими характеристиками. На основі цього методу було порівняно показники ефективності підприємницької діяльності різних за розмірами сільськогосподарських підприємств, динаміку процесів у сільському господарстві та в економіці країни загалом.

Усі методи дослідження тісно пов'язані між собою. Кожен із них застосовується лише в поєднанні з іншими. Лише таким чином можна провести достатньо глибокий системний аналіз проблем інституційного забезпечення підприємництва в сільському господарстві.

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИРОБНИКІВ

2.1. Аналіз системи аграрного виробництва України

Сільське господарство є однією з основних галузей економіки України. У 2021 році на сільське, лісове та рибне господарство припадало 12,7% у валовій доданій вартості (у фактичних цінах) від загального показника за всіма видами економічної діяльності в країні, у 2022 році – 9,3% [42, с. 20].

Система аграрного виробництва України сформована різними за організаційно-правовою формою, розмірами, ресурсним потенціалом суб'єктами господарювання. Основними з них є сільськогосподарські підприємства та господарства населення. До 2022 року спостерігалася тенденція до збільшення обсягів виробництва ними продукції сільського господарства. У 2022 році у зв'язку з воєнними діями на частині території країни галузь зазнала значних втрат (рис. 2.1).

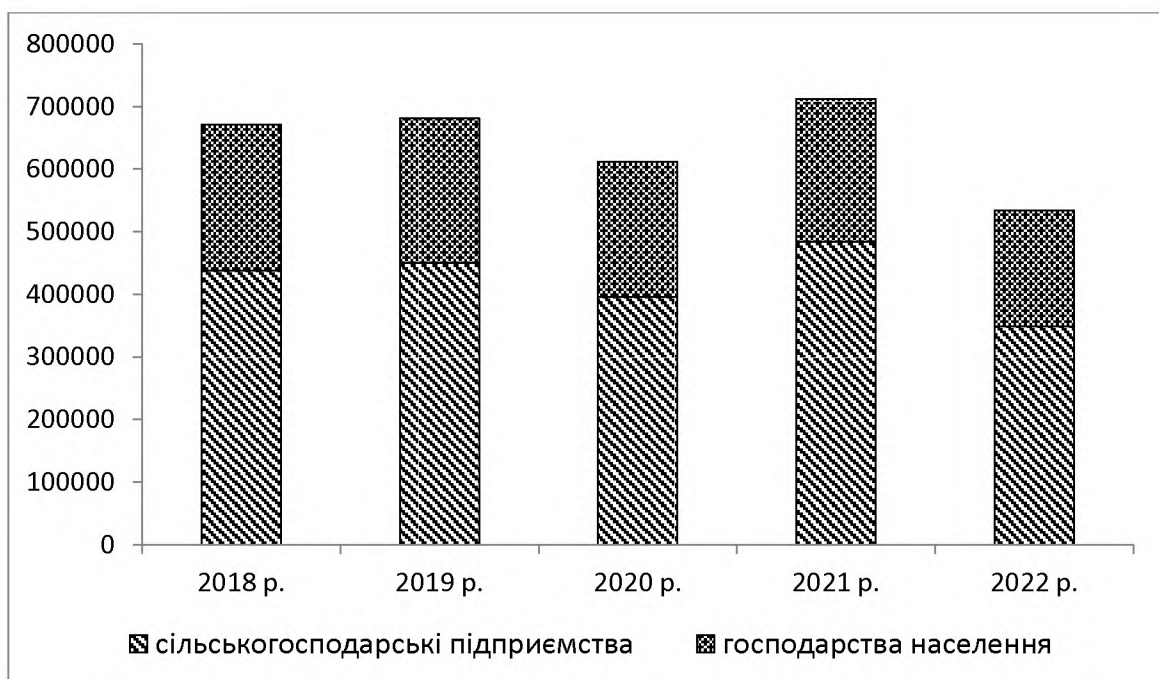

Рис. 2.1. Обсяги виробництва продукції сільського господарства (у постійних цінах 2016 року) основними категоріями господарств України, млн грн.

Основними виробниками сільськогосподарської продукції є підприємства. На них у 2021 році припадало 67,9% від загального обсягу виробництва в Україні цієї продукції в постійних цінах, у 2022 році – 65,2%. Сільськогосподарські підприємства є суб'єктами підприємницької діяльності. Господарства населення реалізують лише частину виробленої продукції. Більшість виробленої ними продукції використовується для особистого споживання сільськими сім'ями. Тому ці господарства не відносяться до суб'єктів підприємництва.

У табл. 2.1 наведені дані про динаміку обсягів виробництва продукції сільського господарства (у постійних цінах) сільськогосподарськими підприємствами України.

Таблиця 2.1

Виробництво продукції сільського господарства (у постійних цінах 2016 р.) суб'єктами підприємницької діяльності України, млн грн *

Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2021 р. до 2018 р., %	2022 р. до 2021 р., %
Сільськогосподарські підприємства							
Виробництво продукції всього	437999	449806	395718	484101	348361	110,5	72,0
у т. ч. продукції рослинництва	367688	378790	323198	413005	283062	112,3	68,5
продукції тваринництва	70311	73017	72520	71096	65300	101,1	91,8
у т. ч. фермерські господарства							
Виробництво продукції всього	73182	79053	65772	90260	59818	123,3	66,2
у т. ч. продукції рослинництва	70214	75809	62295	86421	56239	123,1	65,1
продукції тваринництва	2968	3244	3477	3839	3579	129,3	93,2

* Джерело: [43].

Протягом 2018-2021 років загальний обсяг виробництва продукції сільського господарства (в постійних цінах) сільськогосподарськими підприємствами України зріс на 10,5%. Це позитивно характеризує діяльність підприємницьких структур у сільському господарстві країни. Позитивна динаміка

більшою мірою була забезпечена за рахунок нарощування виробництва продукції рослинництва. Протягом відповідного періоду її виробництво зросло на 12,3%, тоді як продукції тваринництва – лише на 1,1%.

Повномасштабні воєнні дії, які розпочалися на території України у 2022 році, завдали великої шкоди національній економіці, у тому числі й сільськогосподарським підприємствам. Виробництво ними продукції сільськогосподарства у 2022 році порівняно з попереднім зменшилося на 28,0%, більших втрат зазнала галузь рослинництва. Зменшення виробництва пов'язано як з втратою територій та неможливістю вести сільськогосподарську діяльність в зоні активних бойових дій, так і з ускладненням макроекономічних умов, що проявилось в погіршенні забезпечення сільськогосподарських виробників багатьма видами матеріальних ресурсів, значним подорожчанням пально-мастильних матеріалів тощо. Тому сільськогосподарські підприємства майже всіх областей України, в тому числі віддалених від лінії фронту, зменшили виробництво продукції. Винятком були аграрні підприємства Львівської області, які у 2022 році порівняно з попереднім збільшили виробництво продукції сільськогосподарства (в постійних цінах) на 7,2%, у тому числі продукції рослинництва – на 7,0%, продукції тваринництва – на 7,8%. Якщо приріст виробництва продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах у 2022 році порівняно з попереднім спостерігався лише у Львівській області, то продукції тваринництва – у 7 областях. Тобто, підприємницька діяльність, пов'язана з виробництвом продукції тваринництва, виявилася стійкішою в українських складних умовах воєнного стану.

У складі сільськогосподарських підприємств Державна служба статистики України виділяє фермерські господарства – форму підприємницької діяльності із створенням юридичної особи громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку [42, с. 157]. Ці господарства формують інститут фермерства, роль якого в системі аграрного виробництва України зростає. Про це свідчать відносно високі темпи зростання обсягів

виробництва сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами країни. Якщо у 2018 році на фермерські господарства припадало 10,9% від загального обсягу виробництва продукції сільського господарства всіма категоріями господарств, то у 2021 році цей показник зріс до 12,7%. У 2022 році фермерські господарства України, як і інші суб'єкти аграрного бізнесу, зазнали значних втрат. Частка виробленої ними продукції сільського господарства становила 11,2%. Переважно фермерські господарства України спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва. Її частка у загальному обсязі виробленої фермерами продукції сільського господарства становила у 2021 році 95,7%, у 2022 році – 94,0%.

Про розвиток фермерства як інституційної складової в системі аграрного виробництва свідчить зростання кількості зареєстрованих фермерських господарств. Якщо станом на початок 2019 року в Україні було 45654 зареєстровані фермерські господарства, то до початку 2023 року їх кількість зросла до 49567 одиниць, або на 8,6%. Навіть протягом 2022 року кількість зареєстрованих фермерських господарств зросла на 699 одиниць, або 1,4%. Однак далеко не всі зареєстровані фермерські господарства є економічно активними. Так, за даними Державної служби статистики України, станом на 1 листопада 2021 року в країні налічувалося 31851 активних фермерських господарств, що складало 62% від кількості зареєстрованих. Звичайно, під час війни ці дані погіршилися, і на 1 листопада 2022 року частка активних фермерських господарств становила 58% від зареєстрованих.

У табл. 2.2 наведені дані про обсяги виробництва окремих видів продукції в сільськогосподарських підприємствах України. Вони відображають тенденції розвитку підприємницької діяльності в окремих сільськогосподарських галузях. Найважливішими галузями в сільськогосподарських підприємствах України є зерновиробництво та вирощування олійних культур, основними з яких є соняшник, ріпак, соя. Стимулом для розвитку цих галузей є можливість експорту зерна та продукції вирощування олійних культур і продуктів їх переробки (олії).

**Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції
суб'єктами підприємницької діяльності України, тис. т**

Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2021 р. до 2018 р., %	2022 р. до 2021 р., %
Сільськогосподарські підприємства							
Зерно	56096,2	59982,1	51718,1	69689,1	42315,2	124,2	60,7
Олійні культури	19074,5	19729,3	16565,5	20318,2	16463,2	106,5	81,0
Буряк цукровий	13316,6	9658,3	8627,1	10353,7	9507,9	77,8	91,8
Картопля	416,4	373,4	398,1	494,6	433,5	118,8	87,6
Овочі	1357,1	1420,9	1491,1	1402,1	444,5	103,3	31,7
Плоди і ягоди	556,6	351,1	340,5	464,2	352,6	83,4	76,0
М'ясо в забійній вазі	1533,6	1697,9	1704,0	1720,4	1608,1	112,2	93,5
Молоко	2755,5	2728,6	2761,2	2767,7	2644,2	100,4	95,5
Яйця, млн штук	8900,3	9357,6	8913,5	7012,8	5786,1	78,8	82,5
у т. ч. фермерські господарства							
Зерно	10104,9	11489,7	9649,1	14195,4	8407,1	140,5	59,2
Олійні культури	4145,7	4434,8	3505,6	4675,4	3420,7	112,8	73,2
Буряк цукровий	961,2	459,7	422,5	517,1	550,2	53,8	106,4
Картопля	116,0	94,0	113,2	130,3	107,6	112,3	82,6
Овочі	253,0	293,9	291,2	243,1	101,1	96,1	41,6
Плоди і ягоди	135,2	99,8	90,8	160,9	140,8	119,0	87,5
М'ясо в забійній вазі	60,0	62,9	77,4	86,4	76,5	144,0	88,5
Молоко	201,8	209,2	223,6	243,9	255,6	120,9	104,8
Яйця, млн штук	117,2	134,3	132,8	144,2	108,7	123,0	75,4

* Джерело: [43].

Серед зернових культур, що вирощують у сільськогосподарських підприємствах України, основними є пшениця та кукурудза. Загальний обсяг виробництва зерна підприємствами збільшився у 2021 році порівняно з 2018 роком на 24,2%. У фермерських господарствах це зростання було ще помітнішим – на 40,5%. У галузі тваринництва найпомітнішим був прогрес у ви-

робництві м'яса. Протягом 2018-2021 років у сільськогосподарських підприємствах обсяг його виробництва в забійній вазі зріс на 12,2%, у фермерських господарствах – на 44,0%. У 2022 році, під час війни, найбільших втрат зазнала галузь овочівництва. Це пов'язано з тим, що багато овочів виробляють у сільськогосподарських підприємствах півдня України, зокрема Херсонської та Миколаївської областей.

У фермерських господарствах до 2022 року доволі високими були темпи зростання виробництва плодів і ягід, картоплі. Переважну більшість цих видів продукції виробляють у господарствах населення. Великі підприємства проявляють до них мало інтересу, тобто підприємництво, пов'язане з трудомісткими картоплярством, ягідництвом і плодівництвом представляє інтерес насамперед для малих форм сільськогосподарського виробництва.

Важливим індикатором процесів, що відбуваються в галузі, є динаміка кількості діючих суб'єктів господарювання. Відповідні показники по сільському господарству наведені в табл. 2.3. Діючими є ті суб'єкти господарювання, тобто підприємства – юридичні особи та фізичні особи-підприємці, які у представленій статистичній звітності показали, що вони мали найманих працівників та/або обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) [14]. Інші ж суб'єкти підприємницької діяльності вважаються економічно неактивними. Як уже відзначали, таких є доволі велика кількість серед малих суб'єктів підприємницької діяльності, зокрема фермерських господарств. Очевидно, у 2022 році помітно зросла кількість суб'єктів підприємництва в сільському господарстві, які взагалі не подали даних про свою діяльність.

І до 2022 року загальна кількість як сільськогосподарських підприємств, так і фізичних осіб-підприємців, що здійснюють діяльність у сільському господарстві, зменшувалася. Це свідчить про наявність жорсткої конкуренції, у зв'язку з чим окремі підприємці припиняли діяльність або були поглинуті іншими, більш успішними конкурентами. Зростала лише кількість сільськогосподарських підприємств, які за характеристиками, зазначеними з Господарському кодексі України, підпадали під визначення великих.

Кількість діючих суб'єктів господарювання в сільському господарстві*
України**

Категорія суб'єктів	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2021 р. до 2018 р., %	2022 р. до 2021 р., %
Усього суб'єктів господарювання	69596	68675	67121	64960	48378	93,3	74,5
з них – підприємства	48653	48325	47752	46070	31740	94,7	68,9
у т. ч. великі	23	34	36	49	39	213,0	79,6
середні	1983	1964	1827	1790	1480	90,3	82,7
малі	46678	76327	45889	44231	30221	94,8	68,3
з них – мікро-підприємства	41654	41313	40885	39044	25627	93,7	65,6
фізичні особи-підприємці	20943	20350	19369	18890	16638	90,2	88,1

* Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги

** Джерело: [14].

У 2021 році загальний обсяг реалізованої продукції суб'єктами підприємництва в сільському господарстві (сільськогосподарськими підприємствами та фізичними особами-підприємцями) у фактичних цінах становив за даними Державної служби статистики України 910301 млн грн, у 2022 році він зменшився до 652999 млн грн. При цьому вартість продукції, реалізованої великими підприємствами, зменшилася всього на 2,9%, тоді як фізичними особами-підприємцями – у 19 разів. Структура реалізації продукції у розрізі окремих категорій суб'єктів аграрного підприємництва наведена на рис. 2.2.

Частка великих підприємств у обсязі реалізованої продукції сільськогосподарськими товаровиробниками зросла з 12,6% у 2021 році до 17,1% у 2022 році. Майже половина всієї виробленої продукції у 2021 році припадала на середні підприємства, у 2022 році їх частка дещо зменшилася. Натомість трохи зросла частка в реалізації продукції малих сільськогосподарських підприємств. Вклад фізичних осіб-підприємців у формування пропозиції сільськогосподарської продукції був незначним. У 2021 році їхня частка в реалізованій продукції становила 2,1%, у 2022 році вона зменшилася до 0,2%.

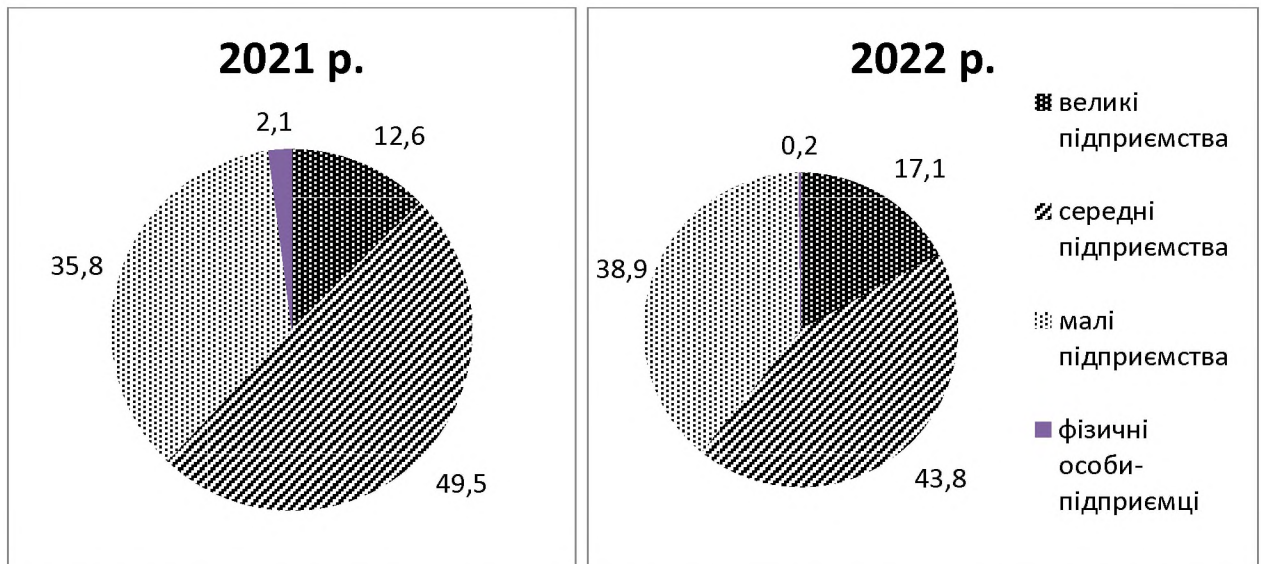

Рис. 2.2. Структура обсягу реалізації продукції суб'єктами господарювання в сільському господарстві, у розрізі категорій господарств, %

Розміри сільськогосподарських підприємств тісно пов'язані з площею використовуваних ними земельних угідь. Розподіл підприємств України за цією ознакою наведений в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Розподіл сільськогосподарських підприємств України за площею сільськогосподарських угідь, яка була в їх власності та користуванні у 2021 р.

Група підприємств за площею сільськогосподарських угідь	Кількість підприємств	Площа с.-г. угідь, тис. га	у % до загальної площі с.-г. угідь
Підприємства, які мали угіддя	39301	20822,8	100,0
у т. ч. з площею:			
до 50,0 га	16089	420,8	2,0
50,1 – 100,0 га	5167	373,5	1,8
100,1 – 500,0 га	9371	2290,3	11,0
500,1 – 1000,0 га	3228	2314,1	11,1
1000,1 – 5000,0 га	4845	10150,4	48,4
більше 5000,0 га	601	5273,8	25,3

* Джерело: дані статистичного щорічника «Сільське господарство України» за 2021 р.

У 2021 році в Україні налічувалося 39,3 тис. аграрних підприємств, які мали у власності та користуванні сільськогосподарські угіддя. З них 41% становили підприємства з площею землекористування, що не перевищувала 50 га. Однак використовувані ними угіддя становили всього 2% від загальної площі угідь у користуванні підприємств галузі. Майже половина всіх угідь припадала на підприємств з площею землекористування від 1 до 5 тис. га. В Україні налічувалося всього 601 підприємство з площею землекористування понад 5 тис. га і використовували вони чверть усіх угідь.

Великі за площею використовуваних угідь підприємства часто входять у потужні агрохолдингові компанії. Найбільшим землекористувачем України у 2023 році була компанія Kernel, земельний банк якої становив 363 тис га. Всього в цьому році в Україні було 13 компаній, кожна з яких використовувала не менше 100 тис. га угідь [46]. Концентрація виробництва у великих і особливо великих підприємствах, що нерідко об'єднані в агрохолдинги, є характерною ознакою підприємництва в Україні.

Загальна площа сільськогосподарських угідь, використовувана аграрними підприємствами, змінюється дуже повільно, оскільки земля – обмежений ресурс, який практично неможливо збільшити. Відбувається лише перерозподіл угідь між землекористувачами та може змінюватися структура посівних площ для вирощування окремих сільськогосподарських культур. У 2022 році на посіви зернових і зернобобових культур у підприємствах України припадало 53,2% всієї посівної площі, на олійні культури, основною з яких був соняшник – 43,3%. Практично такими ж були показники структури посівних площ у фермерських господарствах: на зернові культури в них припадало у 2022 році 54,4% посівів, на олійні – 44,1% [43]. Така структура посівів сформувалася під впливом орієнтації українського аграрного бізнесу на експорт зерна та насіння олійних культур.

У тваринницьких галузях основним показником ресурсного забезпечення є поголів'я тварин. Динаміку відповідних показників по сільськогосподарських товаровиробниках наведено а табл. 2.5.

**Утримання тварини та птиці в сільськогосподарських підприємствах
України, на кінець року***

Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.
Велика рогата худоба					
Кількість підприємств, що утримували поголів'я	2296	2045	1911	1792	1533
Всього поголів'я, тис. голів	1138,2	1049,5	1008,4	1003,4	942,1
у т. ч. в підприємствах з поголів'ям 1000 і більше голів	633,2	591,3	560,5	584,2	583,0
Корови					
Кількість підприємств, що утримували поголів'я	2130	1894	1791	1686	1440
Всього поголів'я, тис. голів	467,8	438,6	423,9	424,6	394,2
у т. ч. в підприємствах з поголів'ям понад 1000 голів	108,4	103,6	104,2	122,8	119,6
Свині					
Кількість підприємств, що утримували поголів'я	1729	1551	1437	1297	1033
Всього поголів'я, тис. голів	3395,6	3300,1	3629,5	3576,9	3144,6
у т. ч. в підприємствах з поголів'ям понад 10000 голів	2106,9	2027,9	2341,1	2379,1	2059,2
Птиця					
Кількість підприємств, що утримували поголів'я	449	424	385	316	225
Всього поголів'я, тис. голів	118812,9	127733,2	109737,0	113478,9	101819,6
у т. ч. в підприємствах з поголів'ям більше 500 тис. голів	93296,6	102812,0	88460,7	92451,9	86578,7

* Джерело: [43].

Протягом останніх років спостерігалася тенденція до зменшення кількості сільськогосподарських підприємств, які утримували тварин, тобто здій-

снювали підприємницьку діяльність, пов'язану з виробництвом продукції тваринництва. Слід зазначити, що така тенденція сформувалася ще до початку повномасштабної військової агресії проти України, а у 2022 році вона лише посилилася. До 2022 року відносно стабільним було поголів'я в сільськогосподарських підприємствах України великої рогатої худоби та птиці, простежувалася тенденція до збільшення поголів'я свиней.

Іншою особливістю є зростання концентрації поголів'я тварин у сільськогосподарських підприємствах. Так, в останні роки дві третини поголів'я свиней утримували на підприємствах, де їх поголів'я становило понад 10 тис. голів. Понад 80% поголів'я птиці утримували на підприємствах, де їх поголів'я сягало понад 500 тис. голів. Припиняли діяльність насамперед підприємства з відносно невеликим поголів'ям, вони не витримували конкуренції.

Важливим елементом ресурсного потенціалу будь-яких суб'єктів господарювання є чисельність зайнятих у них працівників. Інформація про кількість працівників, зайнятих у суб'єктах підприємницької діяльності в сільському господарстві, наведена в табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Кількість зайнятих працівників у суб'єктах підприємницької діяльності в сільському господарстві* України, тис. осіб**

Категорія суб'єктів	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2021 р. до 2018 р., %	2022 р. до 2021 р., %
Усі суб'єкти	549,3	537,2	510,0	511,1	433,4	93,0	84,8
Підприємства, всього	516,1	504,7	479,1	480,6	408,0	93,1	84,9
у т. ч. великі	32,8	43,1	38,6	43,3	34,5	132,0	79,7
середні	268,4	249,7	230,7	217,0	192,0	80,8	88,5
малі	214,9	211,9	209,7	220,3	181,5	102,5	82,4
з них – мікропідприємства	100,9	95,7	94,4	101,8	75,7	100,9	74,4
Фізичні особи-підприємці	33,2	32,5	30,9	30,5	25,4	91,9	83,3

* Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги

** Джерело: [14].

У 2021 році суб'єкти підприємницької діяльності в сільському господарстві створили робочі місця для близько 0,5 млн осіб. У довоєнний період спостерігалася тенденція до зменшення кількості зайнятих у сільському господарстві працівників за рахунок скорочення чисельності працівників у середніх підприємствах та господарствах, створених фізичними особами-підприємцями. У великих підприємствах чисельність працівників зростала, у малих – була відносно стабільною.

У малих суб'єктах аграрного бізнесу, до яких відносимо малі підприємства та фізичних осіб-підприємців, було зайнято близько половини всіх працівників галузі. Це вказує на соціальну значимість малих форм аграрного підприємництва. Їх розвиток має важливе значення для покращення соціально-економічного стану сільських територій.

2.2. Ефективність підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників

Виходячи з суті підприємницької діяльності, основним критерієм, що визначає доцільність займатися тим чи іншим її видом, є досягнутий рівень ефективності. Ефективність є важливою економічною категорією, що розкриває характер причинно-наслідкових зв'язків діяльності. Здебільшого її трактують як співвідношення між одержаним результатом та витраченими на досягнення цього результату ресурсами.

У ринковому бізнес-середовищі будь-яка ефективність позиціонується як підприємницька [6, с. 100]. Економічна ефективність є таким співвідношенням між результатами виробництва і ресурсами, при визначенні якого використані вартісні показники [2, с. 397]. Окрім економічної виділяють технологічну ефективність, вимірювану натуральними показниками. Стосовно сільськогосподарського виробництва ними є показники урожайності (виходу продукції рослинництва на 1 га посівів) та продуктивності тварин [54, с. 175].

Для оцінки підприємницької діяльності використовують і показники соціальної ефективності, що відображають відповідність ефектів господарської системи мотиваціям і потребам суспільства та окремого індивіда [6, с. 101].

У табл. 2.7 наведені показники економічної ефективності підприємств основних галузей економіки України, у тому числі сільськогосподарських. Індикаторами є показники операційної рентабельності, рентабельності всієї діяльності підприємств та частка серед усіх підприємств прибуткових (тих, які отримали як фінансовий результат діяльності чистий прибуток).

Таблиця 2.7

Показники економічної ефективності підприємств основних галузей економіки України*

Галузь	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.
Рівень рентабельності операційної діяльності, %					
За всіма видами діяльності	8,1	10,2	6,2	12,6	3,3
Сільське господарство**	18,9	19,8	19,1	41,8	20,7
Промисловість	6,3	5,5	3,9	11,2	0,8
Будівництво	3,0	4,6	1,3	2,3	- 2,4
Рівень рентабельності всієї діяльності, %					
За всіма видами діяльності	4,5	7,6	0,9	10,1	- 3,2
Сільське господарство**	14,2	16,6	14,0	37,8	13,7
Промисловість	3,3	3,9	- 1,3	7,7	- 5,4
Будівництво	1,3	3,4	- 1,0	1,2	- 6,5
Частка прибуткових підприємств, %					
За всіма видами діяльності	73,9	73,6	71,4	72,9	65,8
Сільське господарство**	86,5	83,3	82,9	88,7	78,5
Промисловість	72,4	71,7	69,4	70,9	64,3
Будівництво	72,4	73,5	70,6	70,7	62,1

* Джерело: [14].

** Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги

Операційна діяльність включає основну діяльність підприємства, а також інші види його діяльності, які не є інвестиційною чи фінансовою діяльністю. Основною діяльністю є операції, пов'язані з виробництвом або реалізацією продукції (товарів, робіт, послуг), що забезпечують основну частку доходу підприємства [14]. Відповідно, основна діяльність сільськогосподарських підприємств пов'язана з виробництвом та реалізацією сільськогосподарської продукції. Тому рівень рентабельності операційної діяльності, що розраховується як відношення фінансового результату від операційної діяльності (прибутку чи збитку) до витрат операційної діяльності підприємства, є важливим показником економічної ефективності сільськогосподарських підприємств як суб'єктів підприємницької діяльності. Уся діяльність підприємства включає окрім операційної фінансову та інвестиційну діяльність. Рівень рентабельності усієї діяльності визначається як відношення чистого прибутку (збитку) підприємства до всіх витрат його діяльності [14].

Наведені в табл. 2.7 дані свідчать, що сільськогосподарські підприємства України характеризуються відносно високими показниками економічної ефективності. Їхні показники операційної рентабельності та рентабельності всієї діяльності протягом останніх років помітно перевищували такі ж показники за всіма підприємствами та підприємствами основних галузей – промисловості, будівництва. Збереглася ця закономірність і під час воєнного стану: у 2022 році середній по Україні рівень рентабельності операційної діяльності сільськогосподарських підприємств становив 20,7% при середньому по економіці показникові в 3,3%.

Підтвердженням відносно високої економічної ефективності підприємницької діяльності в сільському господарстві є і частка підприємств, результатом діяльності яких був чистий прибуток. Якщо у 2022 році в Україні частка збиткових підприємств становила близько третини, у тому числі в промисловості – 35,7%, у будівництві – 37,9%, то в сільському господарстві їх було значно менше – 21,6%. Відносно нижча частка збиткових підприємств у сільському господарстві спостерігалася і в попередні роки.

Розглянемо залежність показників рентабельності операційної діяльності сільськогосподарських підприємств від їхніх розмірів (рис. 2.3). Класифікація суб'єктів господарювання за розмірами наведена в трактуванні Господарського кодексу України.

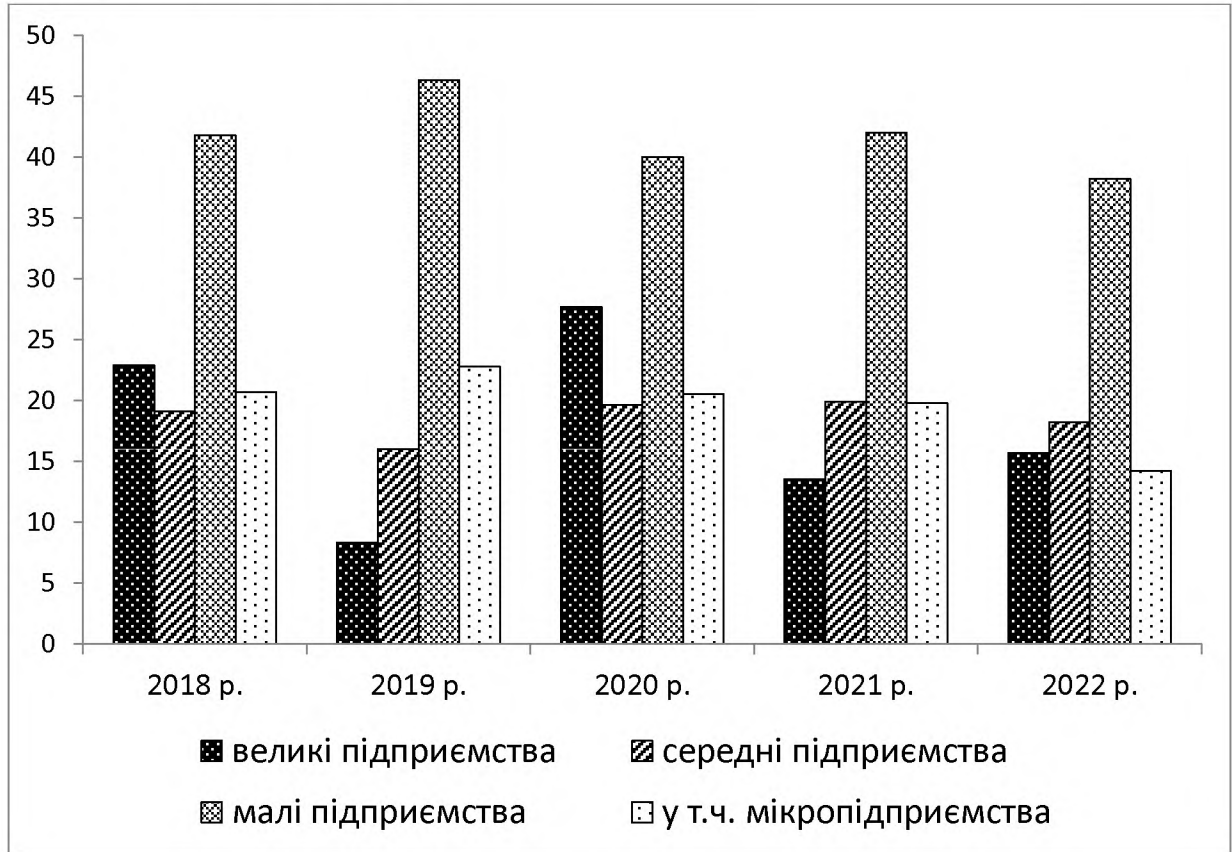

Рис. 2.3. Рівень рентабельності операційної діяльності сільськогосподарських підприємств* України залежно від їх розмірів, %

* Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги

Як відомо, великі сільськогосподарські підприємства володіють особливо потужним ресурсним потенціалом. У їх створення та розвиток вкладені великі інвестиції. Натомість невеликі за розмірами підприємства, особливо мікропідприємства, мають значно скромніші ресурсні можливості, в тому числі фінансові. Тому, здавалося б, великі підприємства мали би характеризуватися вищими показниками рентабельності. Однак це припущення не підтверджується. Протягом останніх років найвищі показники рентабельності демонстрували малі за розмірами сільськогосподарські підприємства. Показники рентабельності операційної діяльності мікропідприємств принципово

не відрізнялися від таких показників за середніми підприємствами. В окремі роки рівень операційної рентабельності великих підприємств був найнижчим серед виділених за розмірами груп сільськогосподарських підприємств. Отже, суб'єкти підприємницької діяльності в сільському господарстві не змогли трансформувати переваги розмірів і ресурсного забезпечення у високі показники економічної ефективності.

Показники економічної ефективності в окремих галузях сільськогосподарського виробництва можна проаналізувати за показниками рентабельності окремих видів сільськогосподарської продукції. Однак Державна служба статистика України останні такі дані опублікувала за 2020 рік. У зв'язку з воєнним станом дані за наступні роки тимчасово недоступні. Певні висновки про ефективність підприємницької діяльності в окремих галузях сільськогосподарства можна зробити на основі показників рентабельності операційної діяльності підприємств, у яких виділена основна галузь – виробництво окремого виду чи видів сільськогосподарської продукції (табл. 2.8)

Таблиця 2.8

Рівень рентабельності операційної діяльності сільськогосподарських підприємств України залежно від основної галузі їх діяльності, %*

Основна галузь	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.
Вирощування зернових і олійних культур	20,8	22,2	22,5	49,2	24,2
Вирощування овочів, баштанних культур і бульбоплодів	11,2	9,1	7,3	8,7	- 3,8
Вирощування багаторічних культур	12,2	7,4	8,0	13,9	- 3,7
Тваринництво	13,8	10,4	5,3	11,3	11,0
Розведення молочної великої рогатої худоби	17,0	14,7	16,4	29,5	15,7
Розведення свиней	17,4	34,3	8,3	10,6	19,6
Розведення свійської птиці	9,9	- 7,2	- 6,3	- 4,4	0,4

* Джерело: [14].

Стабільними і доволі високими були показники операційної діяльності тих сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на вирощуванні зернових і олійних культур. Як зазначали, на ці культури припадає більше 95% посівних площ у сільськогосподарських підприємствах України, а більшість продукції їх вирощування поступає на експорт. Рентабельність операційної діяльності підприємств, що спеціалізуються на вирощування овочів, плодів і ягід (продукції вирощування багаторічних культур) була значно нижчою, а у 2022 році загалом збитковою.

Загалом нижчою, ніж у підприємствах, що спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва, була рентабельність операційної діяльності тваринницьких підприємств. Особливо складно вести бізнес підприємствам галузі птахівництва.

До показників економічної ефективності діяльності відносять і продуктивність праці. Її можна відобразити обсягом реалізованої продукції з розрахунку на одного зайнятого в підприємствах галузі працівника. У табл. 2.9 наведені показники продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах України залежно від їх розмірів.

Таблиця 2.9

Обсяг реалізованої продукції з розрахунку на одного зайнятого працівника у сільськогосподарських підприємствах України*, тис. грн**

Категорія підприємств	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.
Усі підприємства	977,7	1065,2	1227,1	1854,0	1598,1
у т. ч. великі	1670,5	1721,5	2022,9	2648,6	3233,1
середні	946,1	1039,8	1187,1	2076,2	1491,0
малі	911,4	961,7	1124,7	1478,7	1400,6
з них – мікропідприємства	595,7	677,2	811,4	1000,6	1002,8

* Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги

** Джерело: [14].

Обсяг реалізованої продукції з розрахунку на одного зайнятого працівника в сільськогосподарських підприємствах України у 2021 році порівняно з 2018 роком збільшився в 1,9 раза. Високі темпи зростання цього показника зумовлені не тільки інфляційними процесами, а й позитивними змінами в економічному стані підприємств. У 2022 році показники продуктивності праці загалом помітно погіршилися, в основному через їх зниження в групі середніх підприємств.

Спостерігалася пряма залежність між розміром підприємств та показниками продуктивності праці. Найвища продуктивність праці досягнута у великих підприємствах, де у 2021 році обсяг реалізованої продукції з розрахунку на одного працівника був на 43% більший за середній по всіх підприємствах галузі показник та у 2,6 рази більшим, ніж у мікропідприємствах.

Проаналізуємо показники оплати праці в сільськогосподарських підприємствах України, які відображають соціальну ефективність їх діяльності. До таких показників, зокрема, відносяться витрати на оплату праці з розрахунку на одного найманого працівника (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Витрати на оплату праці з розрахунку на одного найманого працівника у сільськогосподарських підприємствах України^{*}, тис. грн^{**}

Категорія підприємств	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.
Усі підприємства	78,6	94,9	104,9	121,0	132,7
у т. ч. великі	121,8	157,6	176,2	202,6	219,6
середні	86,4	102,9	115,5	137,1	140,0
малі	59,3	69,0	76,4	87,3	105,6
з них – мікропідприємства	45,7	49,6	52,7	54,0	70,2

^{*} Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги

^{**} Джерело: [14].

У 2021 році порівняно з 2018 роком витрати на оплату праці з розрахунку на одного працівника в сільськогосподарських підприємствах України

зросли в 1,5 раза. Отже, рівень оплати праці зростає дещо нижчими темпами, ніж продуктивність праці. У 2022 році порівняно з попереднім рівень оплати праці дещо підвищився, що мало важливе значення для забезпечення соціального захисту працівників сільськогосподарських підприємств в умовах воєнного стану.

Помітною є значна відмінність у показниках оплати праці в різних за розмірами підприємствах. У 2022 році у великих сільськогосподарських підприємствах вона більш ніж удвічі перевищувала середній показник у малих підприємствах і утричі – в мікропідприємствах. Відносно невеликі обсяги витрат на оплату праці в малих підприємствах пояснюються меншими затратами робочого часу. У малих за розмірами підприємствах завантаженість працівників нижча.

Слід зазначити, що в сільському господарстві рівень оплати праці є загалом нижчим, ніж у багатьох інших основних галузях економіки. У 2022 середньомісячна заробітна плата штатних працівників сільськогосподарських підприємств України становила 12243 грн, що було на 17,5% менше за середній по всіх видах діяльності показник і на 19,3% менше, ніж у промисловості.

Технологічну ефективність виробництва сільськогосподарської продукції характеризують показники урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин. Відповідні показники в сільськогосподарських підприємствах України протягом останніх років характеризувалися тенденцією до зростання. Так, у 2021 році порівняно з 2015 роком урожайність зернових та зернобобових культур у цих підприємствах зросла на 35,4%, цукрового буряку – на 8,5%, соняшнику – на 11,3%, картоплі – на 26,5%, овочів – на 15,7%, плодів і ягід – на 53,5%. Надій молока на одну корову в підприємствах країни за цей період збільшився на 28,2% [42]. Зростання технологічної ефективності відбувалося за рахунок удосконалення технологій виробництва продукції, що позитивно характеризує розвиток підприємництва в сільському господарстві України.

У 2022 році чимало показників технологічної ефективності виробництва в сільськогосподарських підприємствах погіршилися. Та ті сільськогосподарські підприємства, які мали можливість функціонувати у відносно безпечних умовах, продовжували демонструвати доволі високі показники ефективності своєї діяльності. Сформована в Україні система аграрного підприємництва демонструвала свою життєздатність.

2.3. Аналіз інституційного середовища розвитку підприємницької діяльності сільськогосподарських виробників

У першому розділі кваліфікаційної роботи сформульовано визначення інституційного середовища підприємницької діяльності як упорядкованого набору інституцій (тобто норм, правил), що визначають умови функціонування суб'єктів підприємництва. Підприємницька діяльність у сільському господарстві є різноплановою, оскільки в галузі діють різні за принципами організації та масштабами діяльності суб'єкти підприємництва, орієнтовані на різні ринкові сегменти, підходи до задоволення своїх економічних інтересів. Відповідно й інституційне середовище, в якому аграрний бізнес проводить свою діяльність, складається з багатьох елементів, що відображають вплив численних норм на процеси, пов'язані з організацією виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції, розпорядженням підприємцями отримуваними доходами.

Тому виділимо ті елементи інституційного середовища, вплив яких на стан та розвиток підприємницької діяльності в сільському господарстві є особливо вагомим. До таких елементів відносимо:

- інституційні умови функціонування різних організаційно-правових форм аграрного підприємництва;
- інституційне середовище формування інвестиційної привабливості сільськогосподарських підприємств;

- інституційне забезпечення державного регулювання процесів у системі аграрного виробництва;
- регулювання відносин аграрного землекористування;
- інституційні умови розвитку інтегрованих структур за участю суб'єктів аграрного підприємництва.

Як уже зазначали, в сільському господарстві України представлені різні категорії суб'єктів господарювання. Підприємництво в аграрному секторі базується на діяльності сільськогосподарських підприємств. Серед них – як унітарні, так і корпоративні. Унітарні підприємства створені одним засновником, корпоративні – кількома (двома або більше) засновниками за їх спільним рішенням [7]. Корпоративні підприємства в сільському господарстві представлені сільськогосподарськими кооперативами та господарськими товариствами.

Господарські товариства переважно є організаційною формою великих аграрних підприємств. Основні принципи їх функціонування прописані в Господарському кодексі України. Водночас є окремі нормативно-правові акти, які регламентують діяльність малих форм сільськогосподарського виробництва. Йдеться про Закони України «Про фермерське господарство» та «Про особисте селянське господарство». Наявність цих законів підкреслює важливе соціально-економічне значення відповідних категорій господарств у системі аграрного виробництва України.

Вище проаналізовано місце фермерських господарств у сільському господарстві та аграрному підприємстві в Україні. Особисті селянські господарства не є повноцінними суб'єктами підприємницької діяльності. Однак вони виробляють і реалізують значну кількість сільськогосподарської продукції, про що свідчать дані про діяльність господарств населення, основною складовою частиною яких є особисті селянські господарства (табл. 2.11). Тим самим особисті селянські господарства беруть вагомий участь у формуванні системи аграрного підприємництва. Важливим напрямом удосконалення інституційного середовища підприємницької діяльності в сільському господар-

стві вважається створення умов для трансформації частини особистих селянських господарств у підприємницькі структури.

Таблиця 2.11

Реалізація основних видів продукції господарствами населення України*

Показник	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
М'ясо (включаючи м'ясні продукти в перерахунку на м'ясо)				
Обсяг реалізації, тис. т	145,3	126,1	104,5	101,4
у % до обсягу виробництва	17,7	15,9	13,5	14,1
Молоко (включаючи молочні продукти в перерахунку на молоко)				
Обсяг реалізації, тис. т	3444,4	3340,9	2993,5	2866,3
у % до обсягу виробництва	47,1	48,2	46,0	48,2
Яйця				
Обсяг реалізації, млн шт.	1284,6	1295,2	1279,4	1268,0
у % до обсягу виробництва	17,8	17,7	17,6	18,0
Картопля				
Обсяг реалізації, тис. т	3292,9	3922,8	3104,7	3228,5
у % до обсягу виробництва	14,9	19,7	15,2	15,5
Овочі і баштанні				
Обсяг реалізації, тис. т	1992,8	2019,1	2013,3	2115,2
у % до обсягу виробництва	23,3	23,0	23,3	23,5
Плоди, ягоди та виноград				
Обсяг реалізації, тис. т	786,2	701,1	643,5	671,5
у % до обсягу виробництва	35,4	35,2	34,5	37,9

* Джерело: [3]

Інвестиційна привабливість сільськогосподарських підприємств формується як економічними чинниками, так і формальними інституціями. Високі показники економічної ефективності сільськогосподарських підприємств сформували сприятливе ринкове інституційне середовище для вкладання інвестицій у аграрний бізнес. Про це свідчать дані про капітальні інвестиції в

сільському господарстві. У 2021 році частка капітальних інвестицій у сільськогосподарські підприємства України склала 10,1% від загального їх обсягу за всіма видами діяльності, у 2022 році – зросла до 12,1% [18]. Це доволі високі показники, якщо врахувати, що частка реалізованої продукції сільськогосподарських підприємств становила відповідно 6,5% і 5,9% від загального обсягу реалізованої продукції за всіма видами економічної діяльності [14]. Отже, частка капітальних інвестицій у сільськогосподарські підприємства удвічі перевищувала частку цих підприємств у реалізованій продукції. Це позитивно характеризує інституційне середовище інвестування аграрного бізнесу на внутрішньому ринку. Однак недосконалість формальних інституцій та воєнний стан в Україні обмежують притік зовнішніх інвестицій.

Процеси організації виробництва сільськогосподарської продукції, економічні відносини сільськогосподарських товаровиробників, зокрема стосовно здійснення ними підприємницької діяльності, регламентуються численними нормативно-правовими актами. Державою створені певні комплекси інститутів, які залежно справляють стимулюючий чи гальмуючий вплив на окремі аспекти діяльності сільськогосподарських підприємств, враховуючи сучасні умови та економічні перетворення. Держава, використовуючи свою законодавчу функцію встановлює основні правила, за якими функціонують сільськогосподарські підприємства. Високий регуляторний вплив держави на систему аграрного виробництва зумовлений особливою соціальною значимістю галузі.

Чимало нормативно-правових актів стосуються відносин природокористування, екологічних аспектів організації сільськогосподарського виробництва, забезпечення стандартів якості сільськогосподарської продукції. Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» визначає засади організації виробництва та просування на ринок сільськогосподарської продукції за органічними технологіями. Органічне виробництво вважається перспективним напрямом розвитку аграрного бізнесу.

Держава декларує певну підтримку сільськогосподарським товаровиробникам за визначеними напрямками. Така підтримка є одним із основних елементів інституційного забезпечення розвитку підприємництва в сільському господарстві.

Особливо важливою є роль держави в регулюванні земельних відносин. Земельне законодавство виступає основою для розроблення основних інституційних механізмів, які мають вплив на становлення усього аграрного сектору. Основні засади аграрного землекористування визначаються Земельним кодексом України, Законом України «Про оренду землі». Одним із найважливіших аспектів земельного законодавства є забезпечення права власності на землю. У 2020 році був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення». Він вніс суттєві зміни в інституційне середовище функціонування суб'єктів підприємництва, діяльність яких безпосередньо пов'язана з використанням земель сільськогосподарського призначення. Передбачена цим Законом можливість набуття фізичними особами – громадянами України та юридичними особами України прав власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення (із певними обмеженнями) може призвести до значних структурних змін у системі аграрного землекористування, що впливає на перспективи ведення аграрного бізнесу.

У табл. 2.12 наведені деякі узагальнення щодо характеристик інституційного середовища розвитку підприємництва в сільському господарстві. Вони оформлені у вигляді матриці SWOT-аналізу, в якій традиційно наведено сильні та слабкі сторони цього середовища, а також сприятливі можливості і потенційні переваги, які воно створює для суб'єктів аграрного підприємництва.

До сильних сторін інституційного забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві віднесено наявність інститутів різних форм господарювання та створені інституційні умови для розвитку окремих

Таблиця 2.12

SWOT-аналіз інституційного забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> - створення системи аграрного виробництва з різними організаційно-правовими формами господарювання, окремі з яких націлені на вирішення різних соціально-економічних завдань; - формування інвестиційної привабливості сільського господарства як галузі національної економіки; - наявність економічних і соціальних стимулів у власників аграрного бізнесу щодо його розвитку; - значні земельні і трудові ресурси для розвитку малого аграрного бізнесу; - інституційне забезпечення розвитку аграрної освіти і науки; - наявність неформальних інституцій, що утверджують важливість аграрного підприємництва 	<ul style="list-style-type: none"> - відсутність в Україні стійких традицій підтримки підприємницької діяльності неформальними інституціями; - нерозвиненість внутрігосподарського інституційного забезпечення високої мотивації праці; - недостатня гармонізація інституційних норм ведення аграрного бізнесу в Україні та Європейському Союзі; - відсутність ефективного інституційного механізму ресурсного забезпечення суб'єктів малого аграрного підприємництва; - низький рівень довіри до перспектив сільськогосподарської кооперації; - неврегульованість низки інституційних важелів регулювання економічного обігу земель сільськогосподарського призначення
Сприятливі можливості	Потенційні загрози
<ul style="list-style-type: none"> - реалізація євроінтеграційних планів України; - трансформація частини особистих селянських господарств у підприємницькі структури; - наявність резервів для збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, що стимулює подальший розвиток аграрного підприємництва; - розвиток підприємництва в суміжних з сільським господарством галузях, що формують інфраструктурне забезпечення аграрного виробництва; - потенціал розвитку органічного сільськогосподарського виробництва 	<ul style="list-style-type: none"> - високі ризики негативних наслідків війни в Україні; - загрози негативного впливу на ринок земель сільськогосподарського призначення з боку потужних аграрних компаній; - диспропорції в розвитку окремих сільськогосподарських галузей під впливом ринкової кон'юнктури; - зростання вимог до якості сільськогосподарської продукції та умов її просування на ринок, зокрема ринок Європейського Союзу; - відтік трудових ресурсів з сільського господарства через низький рівень мотивації працівників

із них, зокрема форм малого аграрного бізнесу. Економічні інституційні умови зумовили інвестиційну привабливість сільського господарства. Аграрний бізнес підтримується не тільки формальними, а й неформальними інституціями – сформованими в Україні традиціями поваги до хліборобської праці.

Однак в Україні досі не сформовані стійкі традиції підтримки підприємницької діяльності неформальними інституціями, які передбачають неухильне дотримання принципів добросесної конкуренції, соціальної відповідальності у веденні бізнесу. У цьому полягає основна слабка сторона інституційного забезпечення аграрного підприємництва як складової підприємницької діяльності.

Сприятливі можливості для підприємців – сільськогосподарських товаровиробників відкриваються з урахуванням євроінтеграційних перспектив України. Вони можуть отримати вихід на нові ринки збуту своєї продукції. Це, зокрема, стосується можливостей збуту органічної сільськогосподарської продукції. Впровадження передових технологій виробництва сільськогосподарської продукції, застосовуваних у країнах Євросоюзу, дасть змогу помітно збільшити обсяги виробництва і реалізації продукції, що стимулюватиме подальший розвиток аграрного підприємництва.

Основні потенційні загрози стосуються високих ризиків, пов'язаних з продовженням воєнних дій на території України. Продовження війни означає збільшення прямих і опосередкованих втрат для аграрного бізнесу. Ризики стосуються й можливих змін у системі землекористування, що пов'язані з ускладненням доступу до землі для малих сільськогосподарських товаровиробників.

Подальше удосконалення інституційного середовища для розвитку аграрного підприємництва, на думку вчених [22, с. 35], повинно бути спрямоване на:

- створення умов для підвищення підприємницької активності суб'єктів господарювання всіх організаційно-правових форм;
- інституційне забезпечення свободи підприємницької діяльності;

- мінімізацію адміністративного втручання в господарську діяльність структур до рівня безпекових функцій і функцій контролю соціальних параметрів;

- удосконалення інституціонального середовища діяльності малих підприємницьких форм з метою формування середнього класу на селі й підтримання конкуренції на ринках сільськогосподарської продукції та продовольства;

- забезпечення рівної доступності ресурсів для усіх підприємницьких формувань, незалежно від їх форми власності та розміру.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

3.1. Удосконалення внутрішньогосподарських відносин у сільськогосподарських підприємствах

Результати підприємницької діяльності сільськогосподарських підприємств безпосередньо залежать від економічних відносин, що склалися на мікрорівні – у рамках конкретного суб'єкта господарювання. Ці відносини визначаються як внутрішньогосподарські. У статті 3 Господарського кодексу України зазначено наступне визначення: «Внутрішньогосподарськими є відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами» [7]. Більш містким є визначення, сформульоване А. Парцирною: «Внутрішньогосподарські економічні відносини – це ... поняття, що відображає врегульовані внутрішньофірмовими нормативними положеннями певні зв'язки і взаємодії, які виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання між: підприємством та його підрозділами; підприємством і його працівниками; підрозділами підприємства; підприємством та працівниками» [27, с. 344-345].

Внутрішньогосподарські відносини охоплюють усі аспекти господарської діяльності підприємства, зокрема організацію і стимулювання праці, розподіл доходів, систему планування, організацію бухгалтерського обліку і контролю тощо. Від їх раціональності та ефективності залежать рівень трудової дисципліни і продуктивності праці на підприємстві, ініціативності первинних трудових колективів і окремих працівників, організація використання всіх видів ресурсів, що відображається на витратах підприємства й, у кінцевому підсумку, на економічній ефективності діяльності.

Таким чином, тісний зв'язок між станом внутрішньогосподарських відносин і результатами підприємницької діяльності суб'єктів господарювання, у тому числі й сільськогосподарських підприємств, є очевидним. Основні блоки цих відносин, що справляють особливо помітний вплив на ефективність підприємницької діяльності агровиробників, наведені в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

**Система внутрішньогосподарських відносин
сільськогосподарських підприємств***

Блок відносин	Застосовувані важелі й інструменти
Мотиваційні	Система оплати праці та преміювання. Надання благ у формі соціального пакета. Моральні стимули. Адміністративні санкції.
Економічні (розподільчі)	Переміщення ресурсів та виробленої продукції. Розподіл доходів підприємства.
Контролюючі та регулюючі	Внутрішнє планування (у т. ч. бізнес-планування, бюджетування. Оперативне управління. Господарський облік, внутрігосподарський контроль. Аналітична діяльність.

* Сформовано з використанням джерела [53, с. 336].

Ефективність внутрішньогосподарських відносин безпосередньо залежить від їх внутрішнього інституційного забезпечення – закріплення інструментів, що регулюють ці відносини, у внутрішніх документах суб'єкта господарювання, та реалізації відповідного інструментарію на практиці. Зміст норм і правил, які регламентують порядок реалізації внутрішньогосподарських відносин, повинен відповідати принципам – законності, відкритості, демократичності, колегіальності в розподілі відповідальності, науковості. Відповідні норми повинні враховувати організаційно-правовий статус суб'єкта господарювання, його ресурсний, зокрема трудовий, потенціал, норми чинного законодавства (зовнішній інституційний інструментарій) стосовно діяльності сільськогосподарських підприємств.

Чинне законодавство України не визначає чітко кола питань, які можуть бути закріплені у внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актах, переліку обов'язкових для прийняття в сільськогосподарських підприємствах таких актів. Перелік відповідних документів, очевидно, залежить від розмірів і цілей, які ставить перед собою суб'єкт господарювання. Зокрема, сімейні фермерські господарства у формі фізичної особи-підприємця можуть обмежитися декларацією або договором про створення такого господарства, а інші аспекти внутрішньогосподарських відносин – вирішувати за допомогою неформальних інституцій.

Основним і обов'язковим документом, що регулює внутрішні відносини в господарському товаристві, приватному підприємстві, кооперативі як формах організації аграрного виробництва, є його статут. Практика формування й застосування інших внутрішніх документів у сільськогосподарських підприємствах доволі обмежена, багато з таких документів, що можуть відігравати важливу регуляторну функцію просто відсутні [26, с. 45]. Це, звичайно, негативно відображається на можливостях врегулювання різноманітних внутрішніх проблем, що виникають у процесі здійснення підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників. З іншого боку, прийняття внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актів не повинно бути самоціллю. Воно має бути викликано внутрішніми потребами сільськогосподарського підприємства [26, с. 40].

Удосконалення інституційного регулювання внутрішньогосподарських відносин на основі удосконалення змісту вже прийнятих внутрішніх документів та доповнення їх переліку новими положеннями й іншими нормативними актами є важливим напрямом удосконалення інституційного забезпечення підприємницької діяльності сільськогосподарських підприємств. Зокрема, на належному рівні повинен бути сформований статут сільськогосподарського підприємства. Він не має за мету конкретизувати регламентування всіх внутрішньогосподарських відносин. Але слід враховувати, що як основний внутрішній регуляторний документ статут підприємства є правовою базою для

розробки і затвердження інших внутрішньогосподарських нормативно-правових актів, наприклад, Правил внутрішнього розпорядку, Положень про оплату праці, Положень про структурні підрозділи тощо [26, с. 88].

Перелік відомостей, які повинні міститися у статуті підприємства, наведений у статті 57 Господарського кодексу України. Там же зазначено, що статут може містити й інші відомості, які не суперечать чинному законодавству [7]. Пряме відношення до впорядкування процесу підприємницької діяльності має зазначення у статуті сільськогосподарського підприємства таких аспектів, як:

1. Предмет діяльності сільськогосподарського підприємства. Деякі види діяльності на момент створення підприємства можуть не здійснюватися й не плануватися у близькій перспективі. Та вони можуть бути активізовані в майбутньому, що доцільно передбачити у статуті.

2. Перелік органів управління підприємством, порядок їх створення, права і обов'язки осіб, що є керівниками підприємства. Формування цієї частини статуту повинно ґрунтуватися на принципах демократичності та відповідальності, а його реалізація – на неухильному дотриманні прийнятих норм. Важливо прописати компетентності органів, які захищають права трудового колективу, зокрема створеної на підприємстві профспілкової організації.

3. Майно і кошти, порядок розподілу прибутків підприємства. Відповідальне ставлення до формування цієї частини статуту є запорукою протистояння рейдерським захопленням бізнесу, відчуження частини майна, що нерідко трапляється в діяльності сільськогосподарських підприємств.

Серед елементів внутрішньогосподарських відносин, які справляють вагомий вплив на результати підприємницької діяльності сільськогосподарських підприємств, особливе місце замає сформована в цьому підприємстві система оплати праці та преміювання його працівників. Удосконалення системи оплати праці, зокрема впровадження дієвих механізмів підвищення рівня заробітної плати, надає суб'єктам господарювання вагомі переваги на ринку праці. Залучення мотивованих, кваліфікованих, відповідальних, ініціатив-

них працівників забезпечує підприємству нижчу собівартість та вищу якість виробленої ним продукції [53, с. 337]. Ця обставина вкрай важлива, зважаючи на загрози, пов'язані з міграцією та іншими переміщеннями робочої сили в Україні в умовах воєнного стану.

Законодавство України регулює певні аспекти формування системи оплати праці в підприємствах України, зокрема визначає мінімальний її рівень. Та низку важливих завдань можна вирішувати за допомогою і внутрішньогосподарських нормативно-правових актів. Актуальним завданням є розроблення дієвої системи формування змінної частини фонду оплати праці, що складається з винагород, премій, заохочувальних і компенсаційних виплат.

У 2021 році в сільськогосподарських підприємствах України у структурі фонду плати праці штатних працівників на змінну його частину припадало 23,4%. Зокрема, на фонд додаткової заробітної плати (надбавки, доплати, премії та винагороди) припадало 20,2%, на заохочувальні та компенсаційні виплати – 3,2%. Для порівняння, у підприємствах за всіма видами економічної діяльності частка змінного фонду заробітної плати становила в середньому 42,9%, у тому числі в промисловості – 41,1% [29, с. 111-112]. Враховуючи й відносно низький рівень заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах, що було показано у другому розділі кваліфікаційної роботи, доходимо висновку, що мотиваційні функції системи оплати праці в сільському господарстві розвинуті слабше, ніж в інших основних галузях економіки. Це можна відрегулювати за допомогою розробки і впровадження відповідних внутрішньогосподарських нормативних документів, до яких зокрема відноситься Положення про оплату праці.

У табл. 3.2 наведені розрахунки, які свідчать про наявність у сільськогосподарських підприємствах України резервів для підвищення рівня оплати праці найманих працівників. Встановлено вплив підвищення витрат на оплату праці найманих працівників на 20% на формування кінцевого фінансового результату діяльності підприємств, яким є обсяг чистого прибутку.

Вплив підвищення витрат на персонал на фінансові результати діяльності сільськогосподарських підприємств* України**

Показник	2021 р.	2022 р.
Витрати на персонал у підприємствах, млн грн	66215,8	62611,9
у т. ч. у великих	10556,0	9076,3
середніх	35960,4	32551,6
малих	19699,4	20984,1
мікропідприємствах	4956,3	5053,6
Фактичний чистий прибуток у підприємствах, млн грн	237605,8	84822,4
у т. ч. у великих	48273,2	18159,0
середніх	101279,0	38527,2
малих	88053,6	28136,2
мікропідприємствах	25116,9	6490,7
Розрахунковий чистий прибуток у підприємствах після підвищення витрат на персонал на 20%, млн грн	224362,6	72300,0
у т. ч. у великих	46162,0	16343,7
середніх	94086,9	32016,9
малих	84113,7	23939,4
мікропідприємствах	24125,6	5480,0

* Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги

** Джерело: [14]

Збільшення витрат на оплату праці на 20% призведе до такого ж зростання витрат підприємств на персонал. Останній включає витрати на оплату праці (нарахована заробітна плата за окладами й тарифами, премії та заохочення, матеріальна допомога, компенсаційні виплати, оплата відпусток та іншого невідпрацьованого часу, інші витрати на оплату праці) та відрахувань на соціальні заходи (сума єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування працівників підприємства, що сплачує роботодавець)

[14]. Збільшення витрат на персонал призведе до збільшення загальних витрат підприємств на виробництво продукції. Можна очікувати, що на відповідну суму зменшиться обсяг чистого прибутку, отриманого підприємством.

З'ясовано, що у 2021 році унаслідок підвищення рівня оплати праці в сільськогосподарських підприємствах на 20% обсяг чистого прибутку, отриманого цими підприємствами, зменшився би всього на 5,6%. У 2022 році, який у фінансовому плані був значно складнішим, обсяг чистого прибутку за всією сукупністю сільськогосподарських підприємств зменшився б на 14,8%, у тому числі у великих підприємствах – на 10,0%, у середніх – на 16,9%, у малих – на 14,9%, у мікропідприємствах – на 15,6%. Ці показники є усередненими, але вони свідчать, що більшість сільськогосподарських підприємств України незалежно від їх розмірів мали резерви для підвищення рівня оплати праці своїх працівників.

Окрім системи оплати праці до мотиваційних важелів у рамках внутрішньогосподарських відносин слід віднести й надавані адміністрацією підприємства працівникам певні блага – привілеї, послуги, соціальні гарантії, які підпадають під визначення соціального пакета [53, с. 342]. Такі блага можуть бути зазначені в колективному договорі, який укладається між адміністрацією підприємства та профспівковою організацією, котра представляє інтереси трудового колективу. Колективний договір виступає інструментом внутрішнього інституційного забезпечення діяльності сільськогосподарських підприємств, який повинен справляти позитивний мотивуючий вплив і на результати підприємницької його діяльності.

Важливою умовою успішного підприємництва є грамотне планування діяльності суб'єкта господарювання. Згідно з наведеною в табл. 3.1 класифікацією планування відноситься до контролюючого та регулюючого блоку внутрішньогосподарських відносин. Під плануванням у широкому сенсі розуміють діяльність, яка полягає в розробці й практичному здійсненні планів, що визначають майбутній стан економічної системи, а також шляхи, способи його досягнення. У прикладному сенсі воно передбачає визначення мети роз-

витку підприємства, методів, засобів її досягнення, розробку плану дій на перспективу [26, с. 65]. Повинні бути передбачені інструменти контролю за виконанням передбаченим планом завдань.

Процес планування в сільськогосподарських підприємствах передбачає визначення комплексу майбутніх операцій у рамках виробничої його діяльності і дає змогу побачити, яким буде економічний результат їх здійснення, що можна розглядати як результат підприємницької діяльності. Основні засади порядку планування діяльності сільськогосподарського підприємства можуть бути передбачені в його статуті. Контроль за цим процесом здійснюється органами управління підприємством [26, с. 66].

Інституційним оформленням процесу планування в підприємствах є розроблення та прийняття бізнес-плану. Бізнес-план сільськогосподарського підприємства – це документ, який містить систему доказів про вигідність проекту, розглядає ризики підприємницької діяльності й перспективний погляд на підприємство та його ринкове середовище. Сам процес бізнес-планування в сільському господарстві забезпечує формування цілей та засобів їх досягнення за певний період діяльності підприємства. Він об'єднує всі елементи виробництва в цілісну систему, узгоджує потенційні можливості підприємства з потребами товарного ринку [44, с. 402]. Розроблення й реалізація бізнес-плану підприємства націлена на підвищення його економічної ефективності, збільшення прибутків, що тісно узгоджується з цілями підприємницької діяльності.

При складанні бізнес-плану для сільськогосподарських підприємств потрібно враховувати особливості аграрного виробництва, зокрема: сезонність виробництва, що зумовлює неоднакову потребу в оборотних коштах протягом року, різну тривалість циклу виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції, витрачання частини продукції на поновлення процесу сільськогосподарського виробництва, обмеження, які поширюються на підприємства галузі в системі земельних відносин [44, с. 402-403]. При складанні бізнес-плану підприємство орієнтується на потреби ринку та враховує

можливість залучення ресурсів у обсягах, необхідних для виконання передбачених планом завдань. По суті, бізнес-план визначає стратегію подальшого функціонування підприємства.

Сільськогосподарські підприємства можуть розробляти різні за складністю, масштабами й термінами реалізації бізнес-плани. До категорії складних розробок відносять бізнес-плани інвестиційних проєктів. У них детально обґрунтовують концепцію призначеного для реалізації інвестиційного проєкту, наводять основні його характеристики, представляють результати попереднього техніко-економічного обґрунтування проєкту [10, с. 202].

Якщо ж сільськогосподарське підприємство не має достатньої практики розробки бізнес-проєктів, йому доцільно орієнтуватися на формування документу, в якому буде зазначено:

- план виробництва продукції (перелічуються основні види продукції, обсяг випуску за кожним із них);
- пропозиції щодо зміни в перспективі асортименту продукції;
- дослідження ринку, вивчення конкурентів та їх продукції);
- план реалізації продукції (основні канали збуту, запланована ціна);
- фінансовий план (сума витрат на придбання обладнання, витратних матеріалів для впровадження нових технологій, терміни придбання, виконання договірних зобов'язань, кредитні відносини, баланс грошових витрат і надходжень);
- вплив на навколишнє природне середовище, зокрема визначаються заходи щодо охорони землі та інших природних ресурсів;
- програма зменшення ризиків та страхування [26, с. 67-68].

Документи, що виступають інструментами врегулювання внутрішньогосподарських відносин, належать до формальних інституцій. Водночас не слід недооцінювати роль неформальних інституцій в управлінні процесами, які відбуваються в сільськогосподарських підприємствах. До основних елементів таких інституцій відносимо сформовану на підприємстві корпоративну культуру.

Корпоративну культуру можна розглядати як сформовану систему принципів і переконань, духовних цінностей, сукупність правил, що стосуються всіх форм ділового спілкування в рамках організації, що проявляються у способах вирішення її внутрішніх проблем [52, с. 37]. Відповідними цінностями й переконаннями керуються працівники підприємства, вони визначають їх поведінку. Корпоративна культура безпосередньо впливає на характер відносин між працівниками та адміністрацією підприємства, окремими працівниками, між первинними трудовими колективами суб'єкта господарювання.

Роль корпоративної культури в сучасному середовищі підприємницької діяльності зростає. Утвердившись у практичній діяльності, вона впливає не тільки на відносини всередині підприємства, а й на його відносини з зовнішнім середовищем. Удосконалення корпоративної культури передбачає утвердження відносин демократичності й соціальної відповідальності, винесення на перший план моральних цінностей, зміцнення корпоративного духу серед працівників.

Зважаючи на важливість корпоративної культури, процес її формування повинен бути керованим з боку керівництва, лідерів трудового колективу. Цей процес передбачає: визначення основних цінностей (принципів, пріоритетів, бажаних норм поведінки), якими повинні керуватися всі представники персоналу підприємства; розробку заходів, спрямованих на закріплення бажаних цінностей, норм поведінки; постійний цілеспрямований вплив на корпоративну культуру з метою утвердження базових цінностей, нейтралізації негативних проявів у нормах поведінки; внесення за потреби корективів у заходи з утвердження на підприємстві засад корпоративної культури.

Отже, розвиток внутрішньогосподарських відносин на основі удосконалення інструментарію формальних і неформальних інституцій стає вагомим чинником зміцнення конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства, підвищення ефективності його підприємницької діяльності.

3.2. Розвиток інтегрованих структур за участю сільськогосподарських товаровиробників

Вирішення проблем сільськогосподарських товаровиробників, спрямоване на підвищення ефективності їх діяльності, гарантування продовольчої безпеки країни, забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій, нерозривно пов'язане з розвитком інтеграційних відносин у системі аграрного виробництва. До участі в структурах, сформованих за результатами оформлення цих відносин, у тій чи іншій мірі залучені всі категорії сільськогосподарських підприємств. Співпраця в рамках інтегрованих структур є важливим чинником розвитку аграрного підприємництва.

Інтегрована структура – це сукупність суб'єктів господарювання, установ, організацій, між якими існують системні постійні зв'язки, що регулюються з єдиного центру [55, с. 10]. Сільськогосподарські товаровиробники можуть брати участь у різних за організаційно-правовою формою об'єднання і функціями інтегрованих структурах, вирішуючи при цьому різні задачі. Найпоширеніші організаційно-правові форми інтегрованих структур, учасниками яких є сільськогосподарські підприємства, наведені в табл. 3.3.

Найпомітнішою в системі сільськогосподарського виробництва в Україні є роль агрохолдингових структур. До таких відносять групи організаційно та технологічно пов'язаних підприємств, у яких контрольний пакет акцій належить головній компанії, підприємства якої використовують великі земельні площі з метою виробництва, переробки, транспортування, зберігання і реалізації сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки [48, с. 4].

Агрохолдингові структури об'єднують переважно добре оснащені матеріальними і фінансовими ресурсами підприємства, які демонструють високий рівень технологічної ефективності виробництва, сформували основу експортного агропродовольчого потенціалу нашої країни. Деякі особливості й результати їх діяльності були розглянуті у другому розділі кваліфікаційної роботи. Укріплення позицій агрохолдингів у системі сільськогосподарського

виробництва відображає типовий для сучасної економіки процес концентрації виробництва з проникненням капіталу в суміжні галузі.

Таблиця 3.3

Основні організаційно-правові форми інтегрованих структур за участю сільськогосподарських товаровиробників*

Форма об'єднання	Характерні ознаки
Асоційованих підприємств (агрохолдинги, концерни)	Вертикальна інтеграція підприємств із жорстким підпорядкуванням керівному центру. Об'єднує переважно великі за розмірами підприємства, що пов'язані між собою відносинами економічної та організаційної залежності у формі участі у статутному капіталі, управлінні.
Кооперативна	Горизонтальна інтеграція зі збереженням самостійності суб'єктів господарювання, демократичною формою управління. Поширена переважно серед малих сільськогосподарських виробників.
Громадські об'єднання	Добровільні об'єднання сільгоспвиробників для вироблення спільної позиції щодо захисту своїх прав, задоволення спільних інтересів. Взаємодія у формі обміну інформацією, скоординованих акцій.
Кластерні об'єднання	Об'єднання суб'єктів і організацій без створення юридичної особи, в яких відносини між учасниками базуються на укладених меморандумах про співпрацю, інших двосторонніх та багатосторонніх документах та навіть усних домовленостях. Ці суб'єкти географічно зосереджені в певному регіоні й мають відношення до виробництва певного продукту (надання послуги).
Контрактна	Взаємодія організацій та індивідуальних підприємців у рамках укладеного між ними господарського договору (контракту).

* Сформовано з використанням джерела [55]

Чимало вчених, відзначаючи безумовні технологічні й маркетингові переваги агрохолдингів, висловлюють занепокоєння щодо міцних позицій, які вони зайняли в сільському господарстві України. Їхня діяльність, вважають дослідники, деформує ринкове середовище, обмежує вільну конкурен-

цію, звужує можливості виживання малих і середніх сільськогосподарських виробників, характеризується відсутністю соціальної орієнтації, веде до зменшення кількості зайнятих тощо [55, с. 15].

Великі підприємницькі структури агрохолдингового типу сприйматимуться не так критично, якщо поширюватимуть у своїй діяльності практику й неухильно дотримуватимуться у своїй діяльності принципів соціальної відповідальності. Для розкриття сутності соціальної відповідальності наведемо визначення, сформульоване у схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні на період до 2030 року. У цьому документі зазначено, що йдеться про добровільну діяльність суб'єктів господарювання, яка визначає відповідальну поведінку цих суб'єктів за вплив їхніх рішень і дій на суспільство, відповідає законодавству й міжнародним нормам поведінки. Ця поведінка спрямована на: дотримання високих стандартів операційної та виробничої діяльності, соціальних стандартів та якості роботи з персоналом, мінімізацію шкідливого впливу на навколишнє природне середовище; створення довіри між бізнесом, суспільством і державою; покращення результативності бізнесу та показників його прибутковості в довгостроковому періоді [34].

Соціальна відповідальність важлива для всіх категорій сільськогосподарських підприємств. Однак особливо помітним є позитивний ефект, якщо відповідних принципів дотримуються великі суб'єкти господарювання, зокрема об'єднані в агрохолдингові структури. Їхнє фінансове становище дає змогу виділяти значні кошти на благодійництво, реалізацію проектів соціального розвитку на рівні окремих громад. Демонстрація високої соціальної відповідальності зберігає право на існування створених агрохолдингових структур, однак не відміняє необхідності контролю за соціальними наслідками їхньої діяльності. Утвердження відносин соціальної відповідальності є важливим напрямом розвитку інституційного забезпечення розвитку аграрного підприємництва.

Альтернативою й гармонійним доповненням у системі аграрного виробництва великих за розмірами форм господарювання та їх об'єднань є малі сільськогосподарські підприємства. Їхня діяльність сприяє створенню робочих місць у сільських населених пунктах, є важливим джерелом формування місцевих бюджетів, доходів сільських родин. Мале аграрне підприємництво оперативно реагує на зміну ринкової кон'юнктури, виконує важливу соціальну функцію з формування середнього класу [20, с. 191].

Однак малі сільськогосподарські підприємства характеризуються відносно слабким ресурсним потенціалом, що ускладнює успішне виконання покладених на них економічних і соціальних функцій. Інструментом вирішення їх проблем є сільськогосподарська кооперація – вид інтеграційних відносин, важливість якого переконливо доведена світовою практикою.

У чинному Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» наведено визначення сільськогосподарського кооперативу, який трактується як «юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції і добровільно об'єдналися на основі членства та на засадах самоврядування для провадження спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб». Уточнено, що основними видами діяльності такого кооперативу є виробництво, переробка, заготівля, закупівля, зберігання, збут, продаж сільськогосподарської продукції, сервісне обслуговування членів кооперативу, зокрема з постачання засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів надання технологічних, транспортних, меліоративних, ремонтних, будівельних та інших видів послуг, що необхідні для забезпечення діяльності членів кооперативу [33].

Зазначений Закон вступив у дію у 2020 році й замінив діючий до того нормативно-правовий акт з такою ж назвою. Зміну законодавства можна розглядати як розвиток інституційного забезпечення процесу сільськогосподарської кооперації в Україні. Зокрема, у чинній редакції Закону зазначено, що сільськогосподарський кооператив може здійснювати свою діяльність як з

метою одержання прибутку, так і без мети одержання прибутку. Ця норма створює додаткові стимули для розвитку сільськогосподарських кооперативів, яким доводиться конкурувати з комерційними структурами, що надають відповідні послуги сільгоспвиробникам. Тепер сільськогосподарські кооперативи також можуть надавати на комерційних засадах послуги особам, які не є членами кооперативу, за умови, що сумарний обсяг відповідних операцій не перевищуватиме 20 % у річній виручці кооперативу.

Дослідники зазначають, що виживання кооперативів в умовах жорсткої конкуренції можливе завдяки глибокому технологічному та психологічному їх зв'язку з господарствами своїх членів. При цьому в своїй діяльності вони повинні керуватися загальноприйнятими принципами кооперації, затвердженими Міжнародним кооперативним альянсом [40, с. 41]. Принципи сільськогосподарської кооперації перелічені та зміст їх розкритий і в Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію». До них, зокрема, відносяться: добровільність і відкритість членства в кооперативі; демократичність в управлінні кооперативом; обов'язковість участі члена кооперативу в його господарській діяльності; автономність і незалежність кооперативу (що збігається з принципом підприємницької діяльності); сприяння з боку держави та інших структур розвитку сільськогосподарської кооперації, врахування кооперативами у своїй діяльності інтересів територіальної громади [33].

Стимулювання розвитку елементів підприємництва в діяльності сільськогосподарських кооперативів простежується в можливості надання при прийнятті рішень членам кооперативу додаткових голосів (на відміну від принципу «один член – один голос») пропорційно до участі цих членів у господарській діяльності кооперативу. Тим самим засади діяльності членів сільськогосподарських кооперативів наближаються до засад діяльності господарських товариств. Такий підхід є предметом критики, але слід врахувати, що сьогодні позитивні функції інститутів у розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні поки що не забезпечують необхідного рівня її ефективності й поширення [40, с. 58].

Дійсно, в Україні станом на 1 січня 2022 року (до початку повномасштабної військової агресії) кількість зареєстрованих сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів становила 1274 одиниці. Натомість кількість економічно активних сільськогосподарських та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів станом на 1 листопада 2022 року становила всього 147 одиниць [37]. Ці дані свідчать про незадовільний рівень розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні.

Активізувати інтеграційні відносини на засадах кооперації в Україні можна впровадженням простої форми кооперації – інституційної форми на основі системи норм і правил, у межах яких малі сільськогосподарські виробники мають змогу створити інтегровану структуру на основі договору [40, с. 72]. Схема створення такої структури наведена на рис. 3.1.

Рис. 3.1. Інституційна схема створення та організації функціонування простого товариства сільськогосподарських виробників*

* Сформовано на основі джерела [40, с. 72]

За договором про спільну діяльність сторони (учасники простого товариства) зобов'язуються спільно діяти без створення юридичної особи для досягнення певної мети, що не суперечить законові. Такий варіант є привабливим для невеликих суб'єктів аграрного підприємництва, оскільки дає змогу уникнути бюрократичних процедур, водночас зменшити трансакційні витрати [40, с. 73].

В Україні створена велика кількість громадських об'єднань, учасниками яких є сільськогосподарські товаровиробники. Окремі з них об'єднують суб'єктів незалежно від їх спеціалізації та напрямку діяльності («Асоціація фермерів та приватних землевласників України», «Всеукраїнська аграрна рада», «Аграрний союз України» та ін.). Чимало структур об'єднують агровиробників за галузевою ознакою (Українська зернова асоціація, Союз птахівників України, Федерація органічного руху України, Національна асоціація цукровиробників України «Укрцукор», Асоціація «Виноградарі та винороби України», Українська асоціація виробників картоплі та ін.). Одні об'єднання діють на території всієї України, нерідко мають відділення в регіонах, інші – створені на регіональному рівні (наприклад, Львівська аграрна палата).

Чимало громадських об'єднань за участю агровиробників демонструють доволі високу активність, особливо помітну під час війни, коли зростає значимість соціальних проєктів. Вони мають своїх представників у складі та в дорадчих структурах органів законодавчої влади, місцевого самоврядування, завдяки чому вони прагнуть реалізувати свої програмні цілі. Статутні завдання таких об'єднань здебільшого передбачають надання своїм учасникам правової, інформаційної, іншої консультативної допомоги, сприяння в залученні інвестицій, трансфері технологій, вирішення соціальних проблем.

Діяльність громадських об'єднань сприяє розвитку інших форм інтеграційних зв'язків між сільськогосподарськими товаровиробниками, зокрема кооперативної, кластерної. Їх слід розглядати важливим інституційним інструментом розвитку аграрного бізнесу.

Головною метою створення аграрних кластерів є підвищення конкурентоспроможності його усіх суб'єктів за рахунок однакових підходів до управління якістю, логістики, інжинірингу, впровадження інноваційних технологій, обміну інформацією щодо попиту та пропозиції на ринку [24, с. 33]. Кластерний підхід є ефективним інструментом, який дає можливість консолідувати співпрацю представників бізнесу та науки.

Практика організації аграрних кластерів в Україні залишається малопоширеною. Це пов'язано з низкою причин, серед яких – і прогалини в інституційному забезпеченні відповідної діяльності. В Україні практично відсутні нормативно-правові документи, які безпосередньо стосуються створення й діяльності кластерів, що негативно впливає на реалізацію відповідних ініціатив [55, с. 126].

Життєздатність будь-якого кластера, у тому числі пов'язаного з аграрним сектором економіки, залежить від наявності в суб'єктів, що його утворюють, мотивації до співпраці. Така мотивація у свою чергу залежить від наявності довіри до фактичних і потенційних партнерів по кластеру, до органів державної влади, які також можуть брати участь у створенні кластера. Ця обставина стосується й перспектив розвитку інших форм інтеграційних структур за участю сільськогосподарських підприємств.

Зміцнення такої довіри, мотивації до співпраці залежить від розвитку неформальних інститутів підприємницької діяльності, що визначають етичну поведінку суб'єктів бізнесу. Важливим є утвердження певного етичного кодексу підприємства, серед норм якого повинні зайняти місце принципи: бути чесним вигідно; довіра до партнерів, повага до будь-якої особистості; засудження неетичних пропозицій від представників бізнесу; цінування професіоналізму; турбота про екологію тощо [53, с. 319].

Вирішення етичних питань, пов'язаних з бізнесовою діяльністю, сприятиме розвитку організаційних форм інтегрованих структур, діяльність яких відповідає інтересам сільськогосподарських підприємств та суспільним потребам.

3.3. Державне регулювання аграрного підприємництва в умовах воєнного стану

Інститут державного регулювання системи аграрного виробництва є одним із основних механізмів впливу з боку органів державної влади на процеси в сільському господарстві та суміжних сферах економіки. Він активно застосовується урядами різних країн світу, що пов'язано з винятковою важливістю аграрного сектора економіки у формуванні продовольчої безпеки, його впливом на довкілля, на рівень доходів значної частини населення. Активну регуляторну політику стосовно системи сільськогосподарського виробництва проводить і уряд України.

Важливим вектором регуляторного впливу на аграрний сектор економіки є державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників. Вона передбачає застосування різних інструментів прямої та опосередкованої фінансової підтримки визначеного нормативними документами переліку суб'єктів аграрного підприємництва, виробництва окремих видів агропродовольчої продукції, провадження соціально важливих видів діяльності за участю представників аграрного бізнесу. Ці інструменти мають залежно від цільового призначення тривалий чи короткотерміновий характер дії. Державою задекларована пріоритетна підтримка малих форм підприємництва в сільському господарстві.

Безпрецедентним викликом для України стала війська агресія з боку РФ, що розпочалася у лютому 2022 році. Уряд України оперативно відреагував на обставини, пов'язані з розгортанням бойових дій, та прийняв низку рішень, спрямованих на забезпечення роботи підприємств агропромислового комплексу.

Одним із таких документів став прийнятий у травні 2022 року Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо безперервного виробництва та постачання сільськогосподарської продукції під час воєнного стану». Цей документ спростив порядок ввезення на територію України та

постачання сільгоспвиробникам пестицидів і агрохімікатів, спростив вимоги до переміщення по території України та за її межі продукції рослинного походження. Термін дії цього Закону – під час воєнного стану та протягом 90 днів з дати його припинення або скасування [30]. У липні 2022 року прийняті зміни до Митного кодексу України, які передбачають звільнення від оподаткування ввізним митом товарів, що використовуються для забезпечення зберігання зернових та олійних культур. Прийняття відповідної норми пов'язано з втратами, які зазнала інфраструктура забезпечення експорту агропродукції, а термін її дії – під час воєнного стану та протягом 30 днів з дня його припинення чи скасування. У грудні 2022 року було прийнято урядове рішення про скасування ліцензування експорту певних видів агропродуктів, зокрема м'яса великої рогатої худоби, м'яса курей, яєць курей та ін.

Низка заходів стосувалася фінансової підтримки сільгоспвиробників. У березні 2022 року Постановою Кабінету Міністрів України для забезпечення такої підтримки дія Державної програми «Доступні кредити 5-7-9%» була поширена і на суб'єктів підприємництва – сільськогосподарських товаровиробників. Аграрії могли отримати кредити під 0% терміном на 6 місяців на придбання сільськогосподарської техніки та поповнення обігових коштів для придбання насіння, добрив та паливно-мастильних матеріалів [11]. Дія програми пільгового кредитування була продовжена і на 2023 рік. Станом на жовтень 2023 року цією програмою скористалися 11,6 тис. вітчизняних сільськогосподарських підприємств, які одержали на пільгових умовах 60,1 млрд грн банківських кредитів [15].

Незважаючи на труднощі воєнного стану, з 1 липня 2022 року почали діяти урядові грантові програми «Свій сад» і «Своя теплиця», якими передбачено надання грантів для створення та розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства, тепличного господарства. У рамках грантових проєктів підприємці могли отримати компенсацію 70% витрат на створення садів з розрахунку до 400 тис. грн на гектар та до 70% вартості проєкту будівництва модульної теплиці, але не більше 7 млн грн [11]. Станом на жовтень 2023 ро-

ку в рамках цих програм 129 суб'єктам господарювання було перераховано 541 млн грн [15]. Відповідні програми спрямовані на підтримку малого і середнього бізнесу, їх дію продовжено і на 2024 рік.

У 2019 році Постановою Кабінету Міністрів України був затверджений механізм фінансової підтримки сімейних фермерських господарств через компенсацію частини єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за членів та голови сімейного фермерського господарства. Відповідний порядок є елементом державної підтримки розвитку малого аграрного бізнесу. У 2022 році його дія була призупинена, але у 2023 році оголошено про виділення коштів для її відновлення [15].

Значних втрат під час війни зазнали сільгоспвиробники, які використовують меліоровані землі. У 2023 році держава оголосила про виплату одноразової грошової допомоги постраждалому населенню за втрачений урожай унаслідок підриву російськими окупантами греблі Каховської гідроелектростанції. Відповідна фінансова підтримка передбачена насамперед для населення. Стосовно ж підприємств у жовтні 2023 року оголошено про надання бюджетних дотацій сільськогосподарським товаровиробникам для реконструкції наявних та/або будівництва нових меліоративних систем із використанням зрошення дощуванням або краплинного зрошення, а також організаціям водокористувачів для відновлення насосних станцій. Кошти надаватимуться на безповоротній основі в розмірі до 25 % вартості витрат, здійснених відповідно до проєктної документації [15].

Важливим гуманітарним проєктом є схвалений у березні 2023 року Національним органом з питань протимінної діяльності План з розмінування земель сільськогосподарського призначення. Обстеженню та в разі потреби розмінуванню за оцінкою уряду підлягали понад 470 тис. га сільськогосподарських угідь в 9 регіонах України, які постраждали від широкомасштабного вторгнення [15]. Очевидно, розмінування та рекультивація сільськогосподарських угідь на територіях, що постраждали від активних бойових дій, буде важливим завданням держави в найближчі роки.

Підтримку українським сільськогосподарським товаровиробникам в умовах воєнного стану надає не тільки уряд України. Така підтримка передбачена й у рамках проєктів міжнародної допомоги, програм, прийнятих на регіональному рівні.

В Україні продовжує діяти фінансована Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та реалізовувана компанією «Кімонікл Інтернешнл» програма з аграрного та сільського розвитку «АГРО». У рамках цієї програми сільгоспвиробники України отримали у 2023 році насіння та добрива для посівної площі близько 370 тис. га. Заплановано, що у 2024 році 7 тисяч сільгоспвиробників для проведення весняних посівних робіт безоплатно отримають 14 тис. тонн мінеральних добрив. Допомога розрахована на сільськогосподарських виробників, які: обробляють від 5 до 500 га угідь; вирощують зернові або олійні культури; зареєстровані як юридичні особи або фізичні особи підприємці. Програма розрахована на суб'єктів в усіх областях України крім тимчасово окупованих територій [15].

Сільськогосподарські товаровиробники низки областей Західної України мали змогу отримати фінансову допомогу від Європейського Союзу в рамках грантової допомоги мікро- і малим суб'єктам аграрного виробництва. У 2023 році діяла програма з надання насіння ярих культур малим сільськогосподарським товаровиробникам у прифронтових областях. З метою підвищення стійкості та ефективності малого аграрного бізнесу створено Центр розвитку фермерства «Врожай Перемоги», діяльність якого поширена на 8 областей України.

Існують й інші програми підтримки сільськогосподарських товаровиробників в Україні під час війни зарубіжними та недержавними організаціями. За кожною із програм розроблений конкретний алгоритм її реалізації, визначено коло осіб, які можуть розраховувати на підтримку, порядок подачі відповідної заявки тощо.

Для забезпечення ефективного та прозорого залучення і розподілу усіх видів підтримки українських сільськогосподарських товаровиробників (за

рахунок коштів державного бюджету, у вигляді пільгових кредитів, міжнародних грантів, різних видів технічної допомоги) Міністерством аграрної політики та продовольства України створено автоматизовану електронну систему – Державний аграрний реєстр (ДАР). Після заповнення сільгоспвиробником відповідної форми в реєстрі створюється персональний електронний кабінет. У ньому містяться дані про сільгоспвиробника та про доступні для нього програми підтримки, причому відповідна інформація постійно оновлюється. Заявки на участь у цих програмах подаються онлайн через кабінет, ця процедура є безкоштовною. Впровадження ДАР здійснено за рахунок підтримки Європейського Союзу та Світового банку [12].

Прикладом регіональної підтримки сільськогосподарських товаровиробників є діюча Комплексна програма підтримки та розвитку сільського господарства Львівської області на 2021-2025 роки. У рамках цієї програми передбачено надання пільгових кредитів для аграріїв – ветеранів війни на відшкодування витрат, пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції, придбанням основних засобів, інших активів відповідно до представленого суб'єктом підприємництва бізнес-плану. Право на таку підтримку мають малі та середні суб'єкти аграрного підприємництва – юридичні особи та фізичні особи-підприємці, засновником чи одним із засновників яких є учасник бойових дій [11].

Уряд та вчені України напрацьовують регуляторні інструменти, за допомогою яких можна буде здійснювати підтримку аграрного підприємництва й у післявоєнний період. До перспективним напрямів такої підтримки відноситься сприяння активізації малого фермерського бізнесу на засадах крафтових виробництва, поширення кооперативних формувань. Національна академія аграрних наук України запропонувала створити Національний фонд відтворення агропромислового виробництва на деокупованих територіях, учасниками якого крім держави в особі Кабінету Міністрів України можуть стати міжнародні фінансові організації, інші юридичні особи [39, с. 215].

Пропонується вжити заходів щодо створення в Україні спільних підприємств із провідними виробниками сільськогосподарської техніки або будівництва ними власних виробничих потужностей на території України, що стане складовою механізму забезпечення інвестиційного розвитку сільського господарства та сільських територій [39, с. 218]. Важливим завданням є адаптація української нормативно-правової бази стосовно регуляторного впливу на аграрний сектор економіки до норм і правил Європейського Союзу. Модернізація напрямів і механізмів надання підтримки вітчизняним сільськогосподарським товаровиробникам повинна здійснюватися згідно з стандартами ЄС. Проведення ключових аграрних реформ повинно передбачати перехід до стандартів «зеленої», цифрової, інклюзивної аграрної економіки, пришвидшення вступу в європейське економічне співтовариство [39, с. 218].

Збільшення обсягів, урізноманітнення інструментів та методів державної підтримки сільськогосподарських підприємств з урахуванням впливу на їх діяльність бойових дій є важливим напрямком інституційного забезпечення аграрного підприємництва в умовах воєнного стану та на повоєнний період.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

1. Підприємництво є видом діяльності, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення певних економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. У сільському господарстві України представлені обидві основні форми підприємництва – підприємство та індивідуальна підприємницька діяльність, здійснювана фізичними особами-підприємцями. У галузі домінує засноване на приватній власності виробниче підприємництво. Серед особливостей аграрного підприємництва доцільно виділити: тісне переплетіння економічного процесу виробництва з природним, з використанням земельних ресурсів; велику варіацію розмірів сільськогосподарських товаровиробників; винятково важливу соціальну роль аграрного підприємництва, від якої залежить продовольча безпека країни.

2. Ефективність системи аграрного виробництва залежить від інституційного забезпечення діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Під інституційним забезпеченням підприємницької діяльності в сільському господарстві слід розуміти систему норм і правил, які регулюють відносини за участю сільськогосподарських товаровиробників як суб'єктів підприємництва, та інститути як організаційні структури, які забезпечують реалізацію цих відносин. Регламентуючі норми і правила є інституціями, сукупність яких доцільно класифікувати: за місцем формування стосовно суб'єкта підприємницької діяльності на зовнішні і внутрішні, за оформленням – на формальні (закріплені в певних офіційних документах) і неформальні (норми поведінки, сформовані під впливом традицій, умовностей, звичаїв).

3. Інституційне забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві здійснюється за трьома основними напрямками – економічним, соціальним та екологічним. Економічні аспекти стосуються впливу на формування отриманого в результаті підприємницької діяльності на різних організаційних рівнях економічного ефекту. Такий ефект проявляється у збільшенні доходів сільськогосподарських товаровиробників, підвищенню їхньої

рентабельності. Соціальний напрямок в інституційному забезпеченні пов'язаний зі створенням на підприємстві дієвої системи матеріального стимулювання, ядром якої є система оплати праці, забезпечення продовольчої безпеки країни, створення робочих місць у сільському господарстві та в суміжних галузях, що необхідно для підвищення якості життя сільських жителів, забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій. Екологічні аспекти розвитку аграрного підприємництва передбачають застосування різноманітних регуляторних актів та неформальних інституцій для запобігання негативного впливу відповідної діяльності на довкілля, зокрема недопущення погіршення якісних характеристик сільськогосподарських угідь.

4. У системі аграрного виробництва України до 2022 року спостерігалася позитивна тенденція до збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції – як великими, так і малими за розмірами суб'єктами підприємницької діяльності, зокрема фермерськими господарствами. Найважливішими галузями в сільськогосподарських підприємствах України є зерновиробництво та вирощування олійних культур. Стимулом для розвитку цих галузей є можливість експорту зерна та продукції вирощування олійних культур і продуктів їх переробки (олії). Загальна кількість діючих суб'єктів господарювання – сільськогосподарських підприємств та фізичних осіб-підприємців у динаміці в довоєнний період зменшувалася, що відображає процес концентрації сільськогосподарського виробництва. Наслідком цього процесу є зростання в галузі великих та особливо великих підприємств, їх об'єднань у формі агрохолдингових структур. У 2022 році через бойові дії на значній частині території України загальні обсяги виробництва сільськогосподарської продукції та кількість суб'єктів аграрного бізнесу, які подали звітність про результати своєї діяльності, помітно зменшилася.

5. Сільськогосподарські підприємства України характеризуються відносно високими показниками економічної ефективності порівняно з підприємствами інших основних галузей вітчизняної економіки. Збереглася ця за-

кономірність і під час воєнного стану: у 2022 році середній по Україні рівень рентабельності операційної діяльності сільськогосподарських підприємств становив 20,7% при середньому по економіці показникові в 3,3%. Значно нижчою в сільському господарстві була частка збиткових підприємств. Високі економічні показники функціонування сільськогосподарських підприємств є результатом їх інноваційного розвитку, зокрема впровадження прогресивних технологій виробництва продукції. Недоліком є відносно низький рівень оплати праці в сільськогосподарських підприємствах, особливо малих за розмірами, який виступає характеристикою соціальної ефективності підприємницької діяльності.

6. За допомогою SWOT-аналізу встановлені сильні й слабкі сторони інституційного забезпечення підприємницької діяльності в сільському господарстві, сприятливі можливості й загрози для аграрного бізнесу. До сильних сторін інституційного забезпечення аграрного підприємництва віднесено наявність інститутів різних форм господарювання, створені інституційні умови для розвитку окремих із них, зокрема форм малого аграрного бізнесу. У довоєнний період сформувалася висока інвестиційна привабливість сільського господарства України. Аграрний бізнес підтримується не тільки формальними, а й неформальними інституціями – сформованими в країні традиціями поваги до хліборобської праці. Основною слабкою стороною інституційного забезпечення підприємництва, у тому числі аграрного, є те, що в Україні досі не сформовані стійкі традиції підтримки підприємницької діяльності неформальними інституціями, які передбачають неухильне дотримання принципів добросовісної конкуренції, соціальної відповідальності у веденні бізнесу. Сприятливі можливості для підприємців – сільськогосподарських товаровиробників відкриваються з урахуванням євроінтеграційних перспектив України. Основні потенційні загрози стосуються високих ризиків, пов'язаних з продовженням воєнних дій на території України.

7. Подальше удосконалення інституційного середовища для розвитку аграрного підприємництва повинно бути спрямоване на: інституційне забез-

печення свободи підприємницької діяльності; удосконалення інституціонального середовища діяльності малих підприємницьких форм з метою формування середнього класу на селі й підтримання конкуренції на ринках сільськогосподарської продукції та продовольства; забезпечення рівної доступності ресурсів, зокрема земельних, для усіх підприємницьких формувань, незалежно від їх розміру.

8. Важливим напрямком розвитку інституційного забезпечення аграрного підприємництва є удосконалення внутрішньогосподарських відносин у сільськогосподарських підприємствах. Ці відносини охоплюють усі аспекти господарської діяльності підприємства, зокрема організацію і стимулювання праці, розподіл доходів, систему планування, організацію бухгалтерського обліку і контролю тощо. Удосконалення відповідних відносин передбачає відображення у внутрішньогосподарських локальних нормативно-правових актах рекомендованих наукою та передовим досвідом регуляторних інструментів та забезпечення неухильного їх практичного застосування.

9. Належна увага повинна приділятися розвитку неформальних інституцій в управлінні процесами, які відбуваються в сільськогосподарських підприємствах. До основних елементів таких інституцій відноситься сформована на підприємстві корпоративна культура. Йдеться про систему принципів і переконань, духовних цінностей, сукупність правил, що стосуються всіх форм ділового спілкування в рамках організації. Удосконалення корпоративної культури передбачає утвердження відносин демократичності й соціальної відповідальності, винесення на перший план моральних цінностей, зміцнення корпоративного духу серед працівників.

10. Вирішення проблем сільськогосподарських товаровиробників нерозривно пов'язане з розвитком інтеграційних відносин у системі аграрного виробництва. Сільськогосподарські товаровиробники можуть брати участь у різних за організаційно-правовою формою об'єднання і функціями інтегрованих структурах. Важливим інструментом вирішення проблем малих агро-виробників, ефективність якого переконливо доведена світовою практикою, є

сільськогосподарська кооперація. Однак рівень її розвитку в Україні далекий від бажаного. Активізувати інтеграційні відносини на засадах кооперації можна впровадженням простої форми кооперації – інтегрованої структури (простого товариства) на основі договору. За договором про спільну діяльність учасники такого товариства зобов'язуються спільно діяти без створення юридичної особи для досягнення певної мети, що не суперечить законові. Такий варіант є привабливим для невеликих суб'єктів аграрного підприємництва, оскільки дає змогу уникнути бюрократичних процедур, водночас зменшити трансакційні витрати.

11. Важливим інструментом регуляторного впливу на аграрний сектор економіки є державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників. Вона передбачає застосування різних інструментів прямої та опосередкованої фінансової підтримки суб'єктів аграрного підприємництва. Урядові програми такої підтримки продовжують діяти і в умовах воєнного стану. Найвагомим серед них інструментом є система пільгового кредитування сільськогосподарських товаровиробників. Підтримка українських аграріїв, зокрема малого бізнесу, передбачена й у рамках проєктів міжнародної допомоги, програм, прийнятих на регіональному рівні. Важливим завданням є адаптація української нормативно-правової бази стосовно регуляторного впливу на аграрний сектор економіки до норм і правил Європейського Союзу. Збільшення обсягів, урізноманітнення інструментів та методів державної підтримки сільськогосподарських підприємств є важливим напрямком інституційного забезпечення аграрного підприємництва в умовах воєнного стану та на повоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азізов С. П., Саблук П. Т., Канінський П. К. Організація аграрного виробництва і бізнесу : підручник. Київ: ННЦ ІАЕ, 2006. 790 с.
2. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник. Київ: КНЕУ, 2002. 624 с.
3. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України. Державна служба статистики України, 2023 [online]. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Власова В. П., Борбіч М. С. Етичні принципи в підприємницькій діяльності. *Підприємництво та інновації*. 2022. Вип. 23. С. 42-46.
5. Власюк С. А., Ролінський О. В., Цимбалюк Ю. А. Підприємництво як особливий вид діяльності аграрної сфери. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. 2020. Вип. 97(2). С. 178-187.
6. Гончарук І. В. Аспекти сутності й оцінки ефективності аграрної підприємницької діяльності. *Агроінком*. 2013. № 7-9. С. 100-103.
7. Господарський кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 436-IV (зі змінами) : станом на 01.01.2024 р.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
8. Гресь Є. Ю., Язвінська Н. В. Особливості формування корпоративної культури на підприємстві. *Актуальні проблеми економіки та управління*. 2014. Вип. 8. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/14144>.
9. Губені Ю. Е. Підприємництво : навчальний посібник. Львів: Українські технології, 2012. 572 с.
10. Гуторов О. І. Сутність та структура бізнес-плану інвестиційного проекту аграрного підприємства: теоретико-методичний аспект. *Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки*. 2020. № 1. С. 200-213.
11. Департамент агропромислового розвитку Львівської обласної воєнної адміністрації, 2024 [online]. URL: <https://loda.gov.ua/structural-unit/17057?category Id=6539>.

12. Державний аграрний реєстр, 2024 [online]. URL: <https://www.dar.gov.ua/>.
13. Деліні М. М. Мультивимірний аспект відповідальності підприємництва та її роль в розвитку національної економіки. *Ефективна економіка*. 2014. №12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6147>.
14. Діяльність підприємств. Державна служба статистики України, 2023 [online]. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
15. Жураковська Л. Ключові політики та заходи для підтримки аграрного сектора України в умовах воєнного стану. Національний інститут стратегічних досліджень, 2023 [online]. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/klyuchovi-polityky-ta-zakhody-dlya-pidtrymky-ahrarnoho-sektoru-ukrayiny-v>.
16. Зоря О. П. Управління розвитком аграрних підприємств в умовах інституційних трансформацій: монографія. Полтава: Астроя, 2019. 321 с.
17. Іванченко В. О. Організаційно-економічні особливості функціонування підприємництва в сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 56-65.
18. Капітальні інвестиції. Державна служба статистики України, 2023 [online]. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
19. Кормишкін Ю. А. Генезис наукових поглядів щодо трактування поняття «аграрне підприємництво» на сучасному етапі розвитку. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2016. № 4. С. 51-55.
20. Липчук В. В., Коробка С. В. Розвиток малого підприємництва в сільському господарстві. Львів: Сполом. 2011. 227 с.
21. Макаренко П. М. Моделі аграрної економіки. Київ. ННЦ ІАЕ, 2005. 682 с.
22. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Супрун О. М. Розвиток підприємницької діяльності в аграрному секторі: макроекономічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*. 2017. Вип. 1(2). С. 32-37.
23. Нагорна О. О., Лукомська А. А. Підприємництво як основна складова господарської діяльності в державі. *Молодий вчений*. 2022. № 10. С. 27-29.

24. Надвиничний С. А. Формування кластерів в аграрній сфері національної економіки в умовах глобалізації. *Економічний аналіз*. 2018. Т. 28, № 2. С. 30-35.
25. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. 198 с.
26. Панченко В. В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права: монографія. Харків: Видавництво «С.А.М.», 2012. 164 с.
27. Парцирна А. Л. Інституціональні аспекти внутрішньогосподарських економічних відносин. *Економічний аналіз : зб. наук. праць*. 2013. Том 13. С. 343-349.
28. Підприємницька діяльність та агробізнес : підручник / за ред. М. М. Ільчука, Т. Д. Іщенко. Київ. Вища освіта. 2006. 544 с.
29. Праця України 2021 : стат. зб. Державна служба статистики України [сайт]. Київ, 2022. 208 с. URL: www.ukrstat.gov.ua.
30. Про внесення змін до деяких законів України щодо безперебійного виробництва та постачання сільськогосподарської продукції під час воєнного стану : Закон України від 02.05.2022 р. № 2246-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-20#Text>.
31. Про державну підтримку сільського господарства : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV : станом на 31.12.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text>.
32. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції : Закон України від 10.07.2018 р. № 2496-VIII : станом на 26.10.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19#Text>.
33. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 21.07.2020 р. № 819-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#n333>.
34. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні: розпорядження

- Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 66-р, 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text>.
35. Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV : станом на 20 жовтня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text>.
36. Прутська Т. Ю. Інституційне забезпечення розвитку підприємництва в аграрній сфері. *Економіка АПК*. 2015. №2. С. 93-100.
37. Реєстр статистичних одиниць. Державна служба статистики України, 2023 [online]. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
38. Рибчак О. С., Бондаренко Н. В., Кобилянський О. М. Кооперація як основний регуляторний механізм розвитку підприємницької діяльності аграрної сфери. *Агросвіт*. 2019. № 6. С. 20-26.
39. Розвиток аграрного сектору та сільських територій в умовах воєнного стану й повоєнного відновлення: наукова доповідь / [Ю. О. Лупенко, О. М. Нечипоренко, М. І. Пугачов, та ін.]. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 224 с.
40. Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки: монографія / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с.
41. Русанюк В. В. Сутність і цілі державної підтримки малого та середнього підприємництва в аграрному секторі. *Економіка АПК*. 2021. № 2. С. 102-111.
42. Сільське господарство України 2022 : стат. зб. Державна служба статистики України [сайт]. Київ, 2023. 162 с. URL: www.ukrstat.gov.ua.
43. Сільське, лісове та рибне господарство. Державна служба статистики України, 2023 [online]. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
44. Судук О. Ю. Особливості бізнес-планування та експертизи проектів в аграрній сфері України. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Економічні науки*. 2020. Вип. 4. С. 401-408.

45. Сухоставець А. І. Інституційні засади розвитку підприємництва в аграрній сфері. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: економіка і менеджмент*. 2019. Вип. 2. С. 37-42.
46. Топ 100 латифундистів України, 2023 [online]. URL: <https://latifundist.com/rating/top100>.
47. Уніят Л. М. Організаційно-економічні засади інноваційного розвитку підприємств агропромислового бізнесу в конкурентному середовищі : монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 586 с.
48. Черевко Г., Колодій А. Агрохолдинги в агробізнесі України: шанси і загрози. *Аграрна економіка*. 2012. Т. 5. №3-4. С. 3-9.
49. Шалений В. А. Діагностика економічної ефективності діяльності вітчизняних підприємницьких структур: макроекономічний аспект. *Підприємство та інновації*. 2021. Вип. 17. С. 50-55.
50. Шпикуляк О. Г. Розвиток інститутів інноваційної діяльності в аграрній сфері: теоретичний аспект. *Економіка АПК*. 2012. №5. С. 131-138.
51. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Інституціональний аналіз розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки: методичний аспект. *Економіка АПК*. 2019. № 6. С. 73-82.
52. Шпильова В. О., Романенко М. М. Корпоративна культура як фактор підвищення конкурентоспроможності підприємства. *Економіка та управління*. 2023. № 1. С. 35-41.
53. Яців І. Б. Конкурентоспроможність сільськогосподарських підприємств: монографія. Львів: Український бестселер. 2013. 427 с.
54. Яців І. Б., Липчук В. В., Райтер Н. І. Аналіз господарської діяльності: Львів: Ліга-прес, 2015. 240 с.
55. Яців І. Б., Соловей Ю. І. Участь малих виробників сільськогосподарської продукції в інтегрованих структурах : монографія. Львів: Видавництво АТБ «НВК». 2019. 182 с.